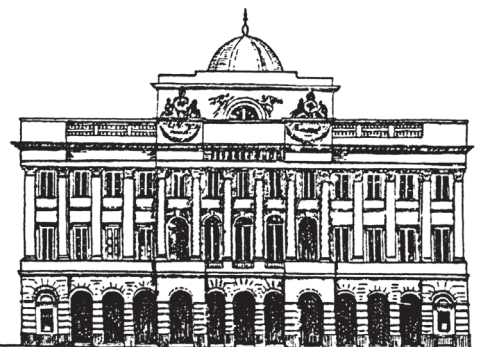

Société des Sciences et des Lettres
de Varsovie

BIBLIOTHÈQUE DES
PHILOSOPHES

- Piotr Tomasz Geach, *Do czego odnoszą się wyrażenia ogólne? Krytyka pewnych teorii średniowiecznych i współczesnych*. Przekład Joanny Odrowąż-Sypniewskiej (2006).
- Marian Przełęcki, *Within and beyond the limits of science. Logical studies of scientific and philosophical knowledge*. Edited by Jacek Jadacki (2010).
- Kazimierz Twardowski, *Mysł, mowa i czyn*. Część I. Redakcja Anny Brożek i Jacka Jadackiego (2013).
- Anioł Dowgird, *Zdrowy rozsądek i kraina marzeń*. *Pisma wybrane*. Redakcja Jacka Jadackiego (2014).
- Kazimierz Twardowski, *Mysł, mowa i czyn*. Część II. Redakcja Anny Brożek i Jacka Jadackiego (2014).
- Stanisław Leśniewski, *Pisma zebrane*. T. I–II. Redakcja Jacka Jadackiego (2015).
- Anioł Dowgird, *Kurs filozofii*. T. I. *Logika*. T. II. *Psychologia. Teologia przyrodzona. Filozofia moralna*. Redakcja Jacka Jadackiego (2016).
- Stanisław Leszczyński, *Esquisses, réflexions et maximes philosophiques*. Wybór Jacka Jadackiego (2021).
- Krystyn Lach-Szyrma, *Fragmenty filozoficzne*. Redakcja Jacka Jadackiego (2021).

Przeszłość nasza, badana tak w swej całości, jak i w pojedynczych szczegółach pod względem psychicznym, wskazuje nam dość wyraźnie, że źródłem wszystkich naszych cnót i błędów zarówno prywatnych, jak i publicznych, jest nastrój naszego umysłu, który tak silnie sprzął się z życiem rzeczywistym, tak mocno zjednoczył się wszystkimi swymi fibrami z czynnikami tego życia, że jest on silny, zdolny do najszczytniejszych polotów, gotów łamać wszystko, czego rozum nie złamie, wtedy tylko, gdy działa na gruncie rzeczywistości, w warunkach praktycznego życia. Zaabsorbowany przez życie jak najzupełniej, w sferach abstrakcyjnego myślenia czuje się on obcy i niezdolny, zarówno jak i na polu twórczej fantazji, gdzie traci całą polotność i werwę. Toteż o ile dzieje naszego życia politycznego i prywatnego przepełnione są wydarzeniami, które swą nadzwyczajnością zdolne są zachwycić najwybredniejszą w swych gustach fantazję, rozbudzić w najobjętniejszym sercu uczucie podziwu i uwielbienia, o tyle znowu literatura nasza, z wyjątkiem Mickiewiczowskiego okresu, odznacza się takim spokojem myśli, taką praktycznością poglądów, takim miarkowaniem uczucia i skromnością fantazji, niepozwalającej sobie na żadne swobodniejsze wybryki, że można bez przesady powiedzieć, że naród nasz całą poetyczność swego ducha wkładał w życie, w literaturze zaś był niczym więcej jak rozsądnym prozaikiem, posługującym się fantazją li w celu retorycznych efektów.

KLASYCY POLSKIEJ
NOWOCZESNOŚCI

*Katastrofizm
okresu międzywojennego*

ks. Stanisław Chołoniewski
Filozofia antysalonu

Spór o mesjanizm

Anioł Dowgird
Kurs filozofii

*Psychoanaliza w Polsce
1909–1946*

Edward Abramowski
Pisma filozoficzno-psychologiczne

Krystyn Lach-Szyrma
Fragmenty filozoficzne

August Cieszkowski
Ojczyzna nasza

Adam Gurowski
Wybór pism

W PRZYGOTOWANIU

Spór o marksizm

Bolesław Prus
Najogólniejsze ideały życiowe

Bronisław Trentowski
Bożyca

Marian Massonius
Wiara w naukę

Kozłowski
ANTYIRREALIZM

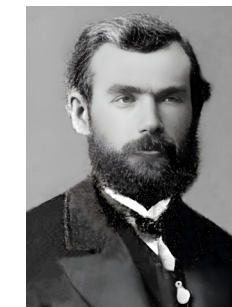

Władysław Kozłowski

ANTYIRREALIZM W FILOZOFII, PSYCHOLOGII I POLITYCE

KLASYCY POLSKIEJ NOWOCZESNOŚCI

TOM I

Władysław Kozłowski urodził się 7 września 1832 r. w Berdyczowie k. Żytomierza; zmarł 9 sierpnia 1899 r. we Lwowie; pochowany został na Cmentarzu Łyczakowskim tamże. W latach 1844–1852 kształcił się w Gimnazjum Żytomierskim; w 1853 r. wstąpił na Uniwersytet Kijowski, gdzie studiował kolejno na Wydziale Prawnym, Medycznym i Filologicznym; ten ostatni ukończył w 1860 r., zdawszy egzamin nauczycielski. W latach 1860–1862 był nauczycielem w Gimnazjum w Białej Cerkwi. Wziął czynny udział w Powstaniu Styczniowym; w połowie 1863 r. został powołany przez Romualda Traugutta na komisarza Rządu Narodowego na Ruś. Po upadku Powstania – aby uniknąć aresztowania – opuścił Polskę i przez Turcję udał się do Francji. W latach 1864–1868 przebywał w Paryżu, gdzie słuchał wykładów na Sorbonie i w Collège de France. Następnie wyjechał do Serbii, gdzie mieszkał początkowo w Belgradzie, a potem w Nowym Sadzie; był tam rezydentem polskiego Korespondencyjnego Biura Prasowego, działającego w Konstantynopolu. W 1871 r. osiadł we Lwowie, gdzie pozostał do końca życia; w 1882 r. otrzymał obywatelstwo austriackie.

Zarabiał na życie jako prywatny nauczyciel oraz publicysta. Współpracował z pismami krakowskimi, lwowskimi i warszawskimi, gdzie ogłaszał liczne szkice i recenzje z zakresu filozofii i psychologii. Z większych prac za życia ukazał się tylko podręcznik *Logika elementarna* (1891); drugi jego podręcznik – *Psychologia* (1892) – zaginął. Po śmierci wydano część jego spuścizny w tomie *Pisma filozoficzne i psychologiczne* (1912).

Całe dorosłe życie zmagał się z przewlekłą i dokuczliwą chorobą oczu, która przez długie tygodnie i miesiące uniemożliwiała mu pracę naukową. Całą swoją bogatą bibliotekę przekazał Ossolineum.

Władysław Kozłowski

Własnoręczny podpis Władysława Kozłowskiego

ISBN 978-83-65787-84-2
9 788365 787842

tom I i II
CENA 160 ZŁ

NETARZYKA KULTURA RELIGIA
KRONOS

KLASYCY POLSKIEJ NOWOCZESNOŚCI

KLASYCY POLSKIEJ NOWOCZESNOŚCI

Władysław Kozłowski

**ANTYIRREALIZM
W FILOZOFII,
PSYCHOLOGII
I POLITYCE**

P I S M A   Z E B R A N E

TOM I

Wprowadzenie, posłowie i opracowanie
Jacek Jadacki

ARC

FUNDACJA AUGUSTA HRABIEGO CIESZKOWSKIEGO

WARSZAWA 2024

Przewodniczący komitetu redakcyjnego
Stanisław Pieróg

Komitet redakcyjny
Jacek Juliusz Jadacki
Mikołaj Olszewski
Jan Skoczyński
Andrzej Wawrzynowicz

Redaktor serii
Wawrzyniec Rymkiewicz

Projekt okładki i stron tytułowych
Krzysztof Bielecki

Korekta
Dariusz Godoś

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022.

Copyright © for this edition by Fundacja Augusta hr. Cieszkowskiego

ISBN 978-83-65787-84-2 dla obu woluminów
ISBN 978-83-65787-85-9 dla pierwszego woluminu
ISBN 978-83-65787-86-6 dla drugiego woluminu

Fundacja Augusta hr. Cieszkowskiego
ul. Mianowskiego 15/65, 02-044 Warszawa
e-mail: fundacja@kronos.org.pl

Wydanie pierwsze, Warszawa 2024

Skład
Studio Artix, Jacek Malik, info@artix.pl

Druk i oprawa
Drukarnia Sowa, Piaseczno

Druk obwolūt
Drukarnia uniPrint, Raszyn

Rzeczywistości nie można bezkarnie lekceważyć.

Władysław Kozłowski.

Jacek Jadacki: Wprowadzenie

1. Kazimierz Ajdukiewicz, jeden z najwybitniejszych naszych filozofów XX wieku, pisał w roku 1934, charakteryzując Szkołę Lwowsko-Warszawską:

Antyirracjonalistyczne i antymetafizyczne tendencje nie są w Polsce czymś nowym. I tak jednym z najgorliwszych szermierzy antyirracjonalizmu i przeciwników fantastyki metafizycznej był Jan Śniadecki, przodujący filozof i matematyk polski XVIII i pierwszych dziesięcioleci XIX wieku. Zwalczał on Kanta, a następnie romantyzm, i może uchodzić za poprzednika Comte'owskiej pozytywistycznej teorii poznania. [...] W drugiej połowie XIX wieku prąd [...] irracjonalnej metafizyki polskich romantyków stracił na sile, zaś rolę dominującą odgrywać począł w Polsce pozytywizm, którego przedstawiciele pozostają głównie pod wpływem Milla i Spencera. Jako reprezentantów polskiej myśli pozytywistycznej należy wymienić Juliana Ochorowicza, Aleksandra Świętochowskiego i innych. Pod ich wpływem powstał kierunek, który w historii filozofii polskiej nosi nazwę „pozytywizmu warszawskiego”. Istotnym rysem tego kierunku jest jego antyirracjonalizm.¹

Po dziewięćdziesięciu latach do tej diagnozy trzeba wprowadzić istotne korekty. Za przodującego filozofa polskiego przełomu XVIII i XIX wieku wypadałoby uznać nie Jana Śniadeckiego, lecz Anioła Dowgirda – podobnie zresztą jak Śniadecki – „szermierza antyirracjonalizmu i przeciwnika

---

¹ K. Ajdukiewicz, *Logistyczny antyirracjonalizm w Polsce, Przegląd Filozoficzny* t. XXXVII (1934), z. 3, s. 399.

fantastyki metafizycznej”. Następne pokolenie tych „szermierzy” reprezentuje przede wszystkim Krystyn Lach-Szyrma.² W drugiej zaś połowie XIX wieku o wiele poważniejszym od tzw. pozytywistów warszawskich przeciwnikiem „irracjonalnej metafizyki polskich romantyków” okazał się bohater niniejszego tomu: Władysław Kozłowski, którego dojrzała twórczość przypadła na lwowski okres jego życia.

Kozłowski bywa przez wielu historyków filozofii polskiej nazywany „pozytywistą”, ale on sam wolał uważać się za przedstawiciela realizmu, a dokładniej tzw. realizmu zmodyfikowanego („przeobrażonego”). Dlatego m.in. – nawiązując do ukutego przez Ajdukiewicza terminu „antyirracjonalizm” – nadałem tomowi jego pism tytuł: „Antyirrealizm”; termin „antyirrealizm” jest, jak sądzę, mniej mylący niż termin „realizm”, podobnie jak termin „antyirracjonalizm” jest mniej mylący niż termin „racjonalizm”.

2. W niniejszym wydaniu znalazły się wszystkie prace Kozłowskiego – z wyjątkiem następujących:

(a) podręcznika *Logika elementarna* (1891);
(b) przekładów autorstwa Kozłowskiego;
(c) recenzji z *Psychologii* Clarka Murraya, opublikowanej w *Prze-głądzie Społecznym* (1887), gdyż do odpowiedniego numeru nie udało się dotrzeć;

(d) prac, których autorstwo jest niepewne i które w „Bibliografii” oznaczone są gwiazdką (*);

(e) tekstów rzekomo opublikowanych przez Kozłowskiego w prasie francuskiej, które nie zostały zidentyfikowane.

Ceną uwzględnienia wszystkich niemal prac były pewne powtórzenia. Uznałem, że nie jet to cena wygórowania.

W rozdziałach I–III części I teksty zostały uporządkowane rzeczowo; w rozdziale IV części I oraz w częściach II–IV ułożone zostały chronologicznie – według dat publikacji (a w wypadku części III – według dat umieszczonych na wysyłanych listach).

Lokalizacja bibliograficzna zamieszczonych prac podana została bezpośrednio po ich tytułach; w opisie nie uwzględniono stron – łatwo je jednak uzupełnić na podstawie „Bibliografii” (por. „Posłowie”).

---

² To był jeden z powodów, dlaczego w serii *Klasyki Polskiej Nowoczesności* ukazały się przed niniejszym tomem pisma zebrane Dowgirda i Lacha-Szyrmy.

3. Ujednolicono pisownię nazwisk – w szczególności Serbów posługujących się cyrylicą, które w swoich tekstach Kozłowski dawał na ogół w wersji spolszczonej (np. ‘cz’ zamiast ‘č’ lub ‘ć’ itp.).

4. Pisownia została w miarę potrzeby uwspółcześniona i ujednolicona. W szczególności rzeczowniki „Bóg”, „Istota Niepojęta”, „Najwyższa Istota”, „Opatrzność”, „Stwórca” oraz pochodzące od nich zaimki „On” / „Jego” / „Mu” / „Nim”, „Ona” itp. pisane są *passim* wielkimi literami; podobnie wielką literą pisany jest rzeczownik „Kościół” jako nazwa katolickiej wspólnoty wyznaniowej. Natomiast przymiotniki „boski” / „boży” i „opatrnościowy” pisane są małymi literami. W publikacjach Kozłowskiego pisownia tych wyrażeń nie zawsze była konsekwentna.

To samo dotyczy leksemów i ich form gramatycznych oraz związków frazeologicznych, chociaż tutaj – dla zachowania aury epoki – uwzględnione zostały pewne swoistości stylu autora i jego czasów, nawet jeśli uważane są dzisiaj za błędne. Zachowane zostały m.in. charakterystyczne dla „wschodniej”, kresowej polszczyzny konstrukcje zdaniowe zakończone orzeczeniami w formie czasowników zwrotnych (typu: takim rozgłosem tylko *x* cieszył się), konstrukcje typu „część jego” lub „pod względem budowy swej” (dziś raczej odpowiednio: jego część, pod względem swej budowy) oraz niektóre inne osobliwości składniowe. Zachowane też zostały m.in. charakterystyczne dla niej leksemy, formy lub frazeologizmy.

Oto ich lista, obejmująca także osobliwości polszczyzny innych autorów, których teksty znalazły się w książce (w nawiasach są ich współczesne odpowiedniki): ambarcować (załadowywać na statek), ani [np.] rozwija (ani nie rozwija), aniżeli (niż), a oraz (a także), apriorystyczny (niekiedy: aprioryczny), atoli (jednak), atomistyczny (niekiedy: atomowy), azali (czy), barwa (niekiedy: zabarwienie), bawidełko (zabawka), bezdarność (nieporadność), bądź jak bądź (bądź co bądź), bez podziału (niepodzielnie), bezpożyteczny (nieużyteczny), bigotyzm (bigoteria), brać na uwagę (brać pod uwagę), burmistrzowanie (dominacja), cechować (niekiedy: charakteryzować), chorobliwy (chorobowy), chyżość (szybkość), cierpieć (znosić), cieśnia (ciasnota), co najwięcej (co najwyżej), cudacki (dziwaczny), cytacja (cytat), czasowe pismo (czasopismo), członkowany (rozczłonkowany), czym (dzięki czemu), czynność (aktywność), daremnie (za darmo), dawać początkowanie (stanowić początek), domysłowo (domyślnie), doniosłość (niekiedy: zasięg), dopatrywany (dostrzegany), dotyczący (odnośny), dotyczyć się czegoś (dziś raczej: dotyczyć czegoś), do tyła (na tyle), dresura (ujeżdżanie), drużarz (prawdopodobnie: wędrowiec), dzieciństwo (dziecinada), ekskursja (wycieczka),

empirejski (niebieski), episjer (drobnomieszczanin), flukty (fale), folgować (ulegać), godło (motto), gołosłownie (niekiedy: bez komentarza), harc (wojna), induktywny (indukcyjny), hodownictwo (hodowla), inkryminacja (insynuacja), jednakowo (w równym stopniu), jużci (oczywiście), już to (albo), kiedy..., to (o ile..., o tyle), koloryt (niekiedy: zabarwienie), kompars (aktor grający podrzędną rolę), koniczny (stożkowaty), kontyngens (kontyngent), krom (poza), kundys (kundel), kwadrować (harmonizować), legować (zapisać w testamencie), li (jedyń), literatura nadobna (literatura piękna), lubo (choć), łaskawy na kogoś (łaskawy dla kogoś), ławica (ława), Madjar (Madziar, Węgier), manierność (manieryczność), merkurys (rtęć), mina (wygląd), mniemany (domniemany), muzykalny (muzyczny), mylnik (pomyłka), naciągnięty (napięty), nadobłoczny (podniebny), nagłówek (tytuł), najoddalniejszy (najodleglejszy), najprzód (najpierw), nałamać (nagiąć), nałóg (niekiedy: przyzwyczajenie, skłonność), naraz (niekiedy: zarazem), na razie (niekiedy: w danym razie), nareszcie (wreszcie), na rozcież (na oścież), narów (zuchwałość), nasamprzód (najpierw), następczy (kolejny), następny (w niektórych kontekstach: następujący), następujący (w niektórych kontekstach: kolejny), natenczas (wtedy), naturalista (przyrodnik), naukowość (życie naukowe), nawyknięcie (przyzwyczajenie), necka (korytko), nicestwo (nicość), nie być czym innym jak (nie być niczym innym jak), niebywały (niekiedy: nieistniejący), niedarowany (niewybaczalny), nie masz (nie ma), niemożebny (niemożliwy), nieobejrany (nieogarniony), nieodbicie (niezbędnie), niepomatu (niezmiernie), niepowrotnie (bezpowrotnie), nieprawy (niekiedy: nieuprawniony), nieprzejednany (niekiedy: nieprzewycięzalny), niespotrzebowany (niewykorzystany), niespożyty (niewyczerpywalny, niepodważalny), niewiadomość (niewiedza), niewczesny (przedwczesny), nie wyjmując (nie wyłączając), nowostka (nowinka), nudota / nudy (nuda), nurtowania (knowania), obcobyt (byt niewłasny), obiegający (obiegowy), oboczny (uboczny), obowiązek (niekiedy: zatrudnienie), obrabiać (opracowywać, ujmować), obsłonka (osłonka), obyczajowy (niekiedy: moralny), obznajmiać (zaznajamiać), ochwiać (zachwiać), odbijać się czymś od czegoś (odróżniać się czymś od czegoś), odjemny (ujemny), odrobić (cofnąć), ograniczać się na czymś (ograniczać się do czegoś), opranie (opierunek), opieprzony (przyprawiony), oraz (niekiedy: również), osiągnięcie (osiągnięcia), osnowany (oparty), oszańcować (ogrodzić), otamować / tamować (zahamować / hamować), owóz (otóż), partyzant (niekiedy: stronnik), pedancki (pedantyczny), pierwszej (najpierw, prędzej), platonowski (platoński), pochop (przykład), poczesne (napiwek), poczynąć (postępować), podług (według), podnurtować (podmyć, zniszczyć), podobny (niekiedy: możliwy), podścielisko (podłoże), pogląd

(ogład), pognebiająco (przygnebiająco), pojaw (objaw), pojęcie o czymś (pojęcie czegoś), pokuszenie (pokusa), polot (niekiedy: wzniosłość), poprzedzający (poprzedni), postąpić (niekiedy: posunąć się do przodu), poszczególńy (niekiedy: szczegółowy), poślubić coś (uznać coś za swoje), potoczny (codzienny), potrzeba (należy, trzeba), potwarczy (oczerniający), powierzchowność (powierzchnowość), powolność (uległość), poziomość (przyziemność), pójść / puścić w przewłokę (zwlekać), premisa (przesłanka), programat (program), przebrakować (wyodrębnić braki), przecież (niekiedy: jednak), przedstawienie (niekiedy: interpelacja, argumentacja), przedstworzenny (sprzed stworzenia), przedustalony / przedustawny (z góry ustanowiony), przekonany o (uznany za), przenieść na sobie (odmówić sobie), przepolszczyć (spolszczyć), przestronny (niekiedy: przestrzenny), przestrzeniowy (przestrzenny), przeszły (niekiedy: zesły), prześlepiac (przegapiac), przeważny (główny), przewidzenie (przywidzenie), przewodca (przywódca), przewodczy (przewodni), przybytek (przyrost), przydłuższy (zbyt długi), przyjmować udział (brać udział), przyrząd (niekiedy: narząd), przystawać się do czegoś (przystosowywać się do czegoś), przyswojony (oswojony), puścizna (spuścizna), reprezentacja (niekiedy: przedstawienie teatralne), rolny (rolniczy), rozdawnictwo (rozdysponowanie), rozgmatwany (rozwikłany), rozkaźnik (imperatyw), rozkiełznany (nieokiełznany), rozklasyfikować (poklasyfikować), rozkrzewiciel (popularyzator), rozpląć się (rozliczyć się), rozstrząśnienie (rozważenie), rozstrzygnięcie (rozstrzygnięcie), rozszerzać się nad czymś (rozwozić się nad czymś), roztargnienie (rozrywka), rozumienie o sobie (mniemanie o sobie), ruchomy (niekiedy: ruchowy), rychle (wkrótce), secina (setka), skazany do czegoś (skazany na coś), skład (niekiedy: układ), skrupulizować (mieć skrupuły), spaźnia (opóźnia), specjalizm (specjalizacja), spośródka (z wnętrza), spotrzebować (wyzyskać), spowodować (niekiedy: skłonić), spółzawodnik (współzawodnik), sprawozdanie o czymś (sprawozdanie z czegoś), spuszczać z uwagi (tracić z pola uwagi), sprawujący (sprawiający), ssawiec (ssak), stawiać (stawiając), stronny (stronniczy), stwierdzać (potwierdzać), szacowany (szanowany), szczególnie (szczególnie), sztukmistrz (artysta), ścieśniać (ograniczać), ściśle rzeczy biorąc (ściśle rzecz biorąc), śród (wśród), tak..., jak... (zarówno..., jak i...), taktyczny (taktowny), targanina (szarpanina), teoria o czymś (teoria czegoś), traktować (pertraktować), traktować / uważać coś jako coś (uważać coś za coś), ujmować w kluby (ujmować w ryzy), ulicznikowski (prostacki), umięjtny (niekiedy: naukowy), uobyczajnić (uczynić obyczajnymi), uobywatelić się / uobywatelnić (uprawnomicić się, stać się / uczynić obywatelem), upatrzenie (zamiar), upłynniony (miniony), uporniejszy (wytrwalszy), upowodowanie (uwarunkowanie,

uzasadnienie), uprzedmiotowanie (uprzedmiotowienie), uprzedzający (miły), ustawny (ustawiczny), uszczebłowanie (ustopniowanie), uznawać coś jako (uznawać coś za), wątlić (osłabiać), wbrew przeciwny (wprost przeciwny), wiadomostka (wiadomość drobna, a nieistotna), wibry (drgania), widoczność (oczywistość), widokres (widnokrąg), widomy (widzialny), wielkość odjemna (wielkość ujemna), własnobyt (byt własny), w miarę, o ile (w miarę jak), wolen [jest ktoś] (ktoś może), w przecięciu (średnio biorąc), wprzód / wprzódy (najpierw), wraz (razem), wrychle (szybko), współrzędny (niekiedy: współlistniejący), współwierca (współwyznawca), w widokach czegoś (w nadziei na coś), wyborca (niekiedy: osoba wybrana), wyborowy (wybrany), wychowawiec (wychowanek), wyciągniony (wyciągnięty), wygrana (przewaga), wygórowanie (rozbuchanie, wzniesienie), wymagalnik (postulat), wymagalność (wymaganie), wynagradzanie (uzupełnianie), wyobraziciel (przedstawiciel), wypadek (czasem: wniosek), wypracować (opracować), wypracowanie (niekiedy: wynik), wyrobek (wytwór), wyrobić (wyodrębnić, wypracować), wyrozumienie (rozumienie), wyrzeczenie (powiedzenie), wysortowanie (wyliczenie), wystawić sobie coś (wyobrazić sobie coś), wyszczególniać się (wyróżniać się), wytknąć (wytyczyć), wywinąć się (wypląnąć), wziąć na kiel (zawziąć się), wziąć na uwagę (wziąć pod uwagę), wziąć pod kredkę (wziąć pod rozwagę), zabór (zasięg), zabrana znajomość (zawarta znajomość), zachody (usiłowania), zachowanie (niekiedy: szacunek), zaciekać się (rozważać), zaczem (zatem), zadrzewienie (zdrewnienie), zagadnienie o czymś (zagadnienie czegoś), za jednym zachodem (za jednym zamachem), zaledwie (dopiero), zależeć na czymś (chodzić o coś), zamiarowo (intencjonalnie); zaprzątniony (zaprzątnięty), zaprzeczać coś (zaprzeczać czemuś), zaprzeczny (negatywny, przeciwny), zaród / zarodek (załączek), zarówno (w równym stopniu), zarówno jak (podobnie jak), zarywać na coś (ocierać się o coś, zakrawać na coś), zastosowany (dostosowany), zatlony (zapalony), zawczas (przedwcześnie), zawikłanie (zawiłość), zboczenie (dygresja), zbyteczny (zbyt duży), zbywać czemuś na czymś (brakować czemuś czegoś), zestarzały (przestarzały), zeznawać (niekiedy: deklarować, rozpoznawać), zgarbiały (zgarbaciały), zgoła (po prostu), zidiotyzmowany (zidiotyciały), zlewek (zlepek), złożyć (niekiedy: odwołać), znachodzić się (znajdować się), znałogować się / znałogowany (przyzwyczaić się / przyzwyczajony), znarowić coś do czegoś (skłonić coś do czegoś), znicestwienie (unicestwienie), z posłuchu (ze słyszenia), zrozpaczyć (dać za wygraną), z umysłu (z rozmysłem), zwierzę przyswojone (zwierzę oswojone). Stosowałem przy tym zasadę, że jeśli Kozłowski używał wyrażen zarówno z dzisiejszego punktu widzenia przestarzałych, jak i wyrażen stosowanych

dzisiaj – zazwyczaj dawałem konsekwentnie tylko te drugie (ale np. zachowałem: „dziecię” i „dziecko”, „usystemizować” i „usystematyzować”, „wybór naturalny” i „dobór naturalny” oraz „zadosyćczynić” i „zadośćczynić”).

Pominięte natomiast zostały m.in. cząstki „-że”, jeśli nie mają charakteru emfaticznego (w zdaniach pytających i rozkazujących) lub skrótu słów „sam”, „właśnie” (por. np.: „takiż” = „taki sam”, „taki właśnie”).

5. Cytowanych przez siebie fragmentów tekstów Kozłowski najczęściej nie lokalizuje dokładnie; trzeba było to zrobić za niego. Dla części I („Studiów”) zrekonstruowana została pełna dokumentacja bibliograficzna; nie mają jej w zasadzie – poza artykułami „Seweryn Goszczyński”, „*Pamiętniki janczara*” i „Rzut oka na dziejowy rozwój panslawistycznej doktryny wśród Słowian” – teksty wzmiankowane lub przytaczane przez Kozłowskiego w częściach II („Publicystyka”) i III („Korespondencja”), oraz odniesienia w tekstach różnych autorów z części IV („Sylwetka”). W niektórych wypadkach, kiedy cytowania były niedokładne, zostały one przeze mnie skorygowane. Wszelkie dokonane przeze mnie wstawki i opuszczenia w cytowanych przez Kozłowskiego fragmentach ujęte są w nawiasy kwadratowe; opuszczeń jest zaledwie kilka i wszystkie podyktowane są względami stylistyczno-gramatycznymi. Przypisy pochodzą od redaktora, chyba że zostały oznaczone: [Przypis autora] lub [Przypis redakcji [takiego a takiego czasopisma]].

6. Pani Profesor Maria Konopka zwróciła mi uwagę na to, że nazwisko Władysława Kozłowskiego wymieniane jest wśród tłumaczy *Dziejów powszechnych* w tekście reklamującym *Bibliotekę Historyczną* Księgarni Polskiej we Lwowie. Istotnie, np. w takim tekście zamieszczonym w książce Bolesława Limanowskiego *Historia powstania narodu polskiego 1863 i 1864 r.* (Lwów 1882: Księgarnia Polska) czytamy: „Tom 1–22. Szlosser [Friedrich Christoph Schlosser] i [Karl] Hagen. *Dzieje powszechne od najdawniejszych czasów do dni dzisiejszych* według najnowszego wydania niemieckiego przełożyli: [Włodzimierz] Górski, B[ronisław] Komorowski, W[ładysław] Kozłowski, Dr B[olesław] Limanowski, W[incentyna] Limanowska, prof. Czesław Pieniążek, prof. Józef Tretiak, A[ureli] Urbański, prof. [Franciszek?] Waligórski. Ze szczególnym uwzględnieniem dziejów polskich”. Tomy te wydawane były w latach 1873–1878; na kartach tytułowych tomów 1–3 (1873) podany jest jako tłumacz Górski; na kartach tytułowych tomów 4–5 (1873–1874) – Tretiak i Komorowski; na kartach tytułowych kolejnych tomów wymienieni są jedynie redaktorzy przekładów: Komorowski – dla tomu 6 (1874), 14 (1876), 16–22 (1876–1878), Tretiak – dla tomu 14 (1876), a dla

pozostałych tomów – Komorowski i Tretiak. Na tej podstawie przyjąłem, że Kozłowski mógł uczestniczyć w przekładzie tomów 6–22 (1874–1878). Najprawdopodobniej prowadził prace przekładowe w latach 1873–1874, o czym świadczyłyby to, że w tych latach nie opublikował żadnej pracy własnej (a ostrożniej mówiąc – żadnej takiej pracy nie zidentyfikowałem).

Zidentyfikowanie źródeł cytatów z niektórych dzieł Spencera z oryginalnych XIX-wiecznych wydań angielskich zawdzięczam Panu Profesorowi Kamilowi M. Kaczmarkowi.

Listy Kozłowskiego do Izabeli Zbiegniewskiej (zob. „Część III. Korespondencja”) zostały mi udostępnione przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu; niniejszym dziękuję za to Ossolineum.

Jacek Jadacki.

Warszawa, 7 września 2021.

JACEK JADACKI: POSŁOWIE

**(O życiu i poglądach
Władysława Kozłowskiego)**

I. *Calendarium*

Przodkowie Władysława Kozłowskiego po mieczu (Kozłowscy) wywodzili się ze szlachty mazowieckiej herbu Jastrzębiec, osadzonej przez książąt mazowieckich w Kozłowie k. Płocka.

1739: Pradziad Władysława Kozłowskiego kupił majątek w Pohrebyszczach¹ nad rzeką Rosią w powiecie berdyczowskim.

Pohrebyszcze zostały na przełomie XVII i XVIII wieku wyludnione wskutek powtarzających się napadów hajdamackich; dopiero książę Janusz Wiszniowiecki, właściciel rozległych dóbr, obejmujących m.in. Pohrebyszcze, opanował sytuację i zapoczątkował ponowną kolonizację tych okolic. Na fali tej kolonizacji znaleźli się tutaj właśnie Kozłowscy.

1768: Pohrebyszcze i okolice bardzo ucierpiało wskutek krwawej rebelii chłopskiej znanej jako tzw. koliszczyzna.

1772: Dziad Władysława – prawdopodobnie w następstwie koliszczyzny – sprzedał swój majątek w Pohrebyszczach niejakiemu Suchodolskiemu i osiadł w Żytomierzu.

1799: W Żytomierzu urodziła się Zuzanna z Kaszczyńskich – matka Władysława.

1803: W Żytomierzu urodził się Stanisław Kozłowski – ojciec Władysława.

1830: Stanisław i Zuzanna zawarli związek małżeński. Stanisław wziął udział w Powstaniu Listopadowym.

---

¹ Spotykane niekiedy sformułowanie, że kupił on majątek Pohrebyszcze, jest mylące; właścicielem dóbr pohrebyszczańskich był w owym czasie książę Janusz Wiszniowiecki.

W Żytomierzu urodził się starszy brat Władysława – Piotr Jacek; nie są znane jego dalsze losy.²

Brak informacji, aby Władysław kontaktował się ze starszym bratem po opuszczeniu Imperium Rosyjskiego w wyniku klęski Powstania Styczniowego.

1831: Stanisław, pozbawiony majątku po klęsce Powstania Listopadowego, zakłada księgarnię w Berdyczowie; po jakimś czasie przenosi ją do Żytomierza.³

1832: 7 września w Berdyczowie (według niektórych źródeł – w Żytomierzu⁴) urodził się Władysław – jak sam o sobie pisał po latach, na emigracji – „wychowaniec równin Wołynia i ukraińskich stepów”; niewykluczone, że nadano mu drugie imię (na literę „R”).⁵

1837: W Żytomierzu urodziła się siostra Władysława – prawdopodobnie o imieniu Felicja.

Benedykt Dybowski tak opisywał dom rodzinny Władysława:

Życie całej rodziny [...] było bardzo skromne, na wpół miejskie, na wpół wiejskie; mieszkali bowiem prawie za miastem, w dworku, otoczonym zielenią sadu i ogrodu warzywnego, w którym uprawiano rozmaite warzywa dla siebie i na sprzedaż. Matka i siostra skupiały w sobie wszystkie promienie życia domowego; ku nim zbiegały się myśli i uczucia każdego z członków rodziny. Władysław nie mógł nigdy wspominać o tych aniołach stróżach swego niemowlęstwa i lat dziecięcych bez rozrzewnienia, a zawsze mówił o nich z głębokim uczuciem uznania dla skromnej i cichej ich pracy, mającej na celu dobro rodziny.⁶

² *Адрес-календарь Волынской Губернии на 1892 год* (Житомир 1891: Типография Губернского Правления, s. 77) wymienia Gabriela Kozłowskiego, s. Piotra, jako bibliotekarza w stacjonującym w Żytomierzu Rylskim Pułku Piechoty z Ostroga. Nie jest wykluczone – a przemawia za tym imię ojca, miejsce pobytu i zajmowane stanowisko – że był to bratanek Władysława.

³ W Kijowie, przy ul. Kuzniecznej, mieszkał w tych latach także bibliotekarz o nazwisku „Kozłowski”.

⁴ Berdyczów jako miejsce urodzenia Kozłowskiego podają: [Kozłowski W.M. 1900], [Lewkowicz 1905] i [Struve 1911]. Niektórzy – np. [Dybowski 1899] – podają jako miejsce urodzenia Kozłowskiego – Żytomierz. Przyjmuję tutaj wersję podaną przez Władysława Mieczysława Kozłowskiego, który – pisząc nekrolog Władysława Kozłowskiego – miał dostęp do papierów pozostałych po zmarłym (bezpośrednio po jego śmierci).

⁵ Jedyнным źródłem, które podaje „R” jako inicjał drugiego imienia Kozłowskiego, jest Zdzisław Dębicki. Zob.: [Dębicki 1931], s. 187.

⁶ Zob.: [Dybowski 1899], nr 34, s. 265.

1844: Władysław wstąpił do Gimnazjum w Żytomierzu. Część kadry nauczycielskiej tego gimnazjum pochodziła ze zlikwidowanego przez Rosjan Liceum Krzemienieckiego, a biblioteka – w dużym stopniu z Gimnazjum Międzyrzeckiego, skąd została przekazana w 1834 roku. Oto jak opisywał Gimnazjum Żytomierskie we *Wspomnieniach szkolnych* Sowiński:

Gimnazjum mieściło się w starym, na wpół zrujnowanym domu Hańskiego przy ulicy Mało-Berdyczowskiej. Zimno, wilgoć i wszelkie niewygody dawały się tam we znaki zarówno uczniom, jak i nauczycielom. Zamyślano dopiero o wzniesieniu nowego gmachu, ale projekt ten przyszedł do skutku zaledwie po pięciu latach. Na tym samym dziedzińcu były mieszkania dyrektora i inspektora. Około roku 1843 Gimnazjum Żytomierskie liczyło przeszło czterechset uczniów. Każda z czterech pierwszych klas miała po tak zwanym paralelnym oddziale; trzy ostatnie były pojedyncze.⁷

Teatr żytomierski [...] stał dosyć świetnie. Aktorów [...] nie powstydziłaby się żadna scena, nie wyłączając warszawskiej. Szczególniej Józefowicz w rolach tragicznych był niezrównany. Komik [Józef] Jankowski i młodziutka Helenka Zielińska – ideał platonicznej miłości uczniów – także odznaczali się niepospolitym talentem.⁸

Grano m.in. sztuki Aleksandra Fredry i Józefa Korzeniowskiego (np. *Karpaccy górale*); później także Fryderyka Floriana Skarbka i Wojciecha Bogusławskiego.

[Po pewnym czasie] Gimnazjum otrzymało nowego dyrektora w osobie pana T., który przyjechał wprost z Petersburga, owiany jeszcze atmosferą elegancji i wytworności stołecznej.⁹

[W czasie dorocznego egzaminu publicznego] widzieliśmy na miejscach honorowych [...] dwóch biskupów, gubernatora, dwóch marszałków, dwie marszałkowie i jeszcze jakiegoś generała. Najwyższa arystokracja miasta zaszczyliła obecnością swoją akt uroczysty.¹⁰ Algebrę w wyższych klasach wykładał Józef Szumski [absolwent Uniwersytetu Wileńskiego], najwięcej ze wszystkich nauczycieli

⁷ Zob.: [Sowiński 1884], s. 190–191.

⁸ Zob.: [Sowiński 1884], s. 204.

⁹ Zob.: [Sowiński 1884], s. 208.

¹⁰ Zob.: [Sowiński 1884], s. 213.

kochany i szanowany przez uczniów.¹¹ Wykładał [on] z przedziwną jasnością.¹²

Programat nauk w owym czasie [...] znacznemu uległ skróceniu. Wyrzucono zeń geometrię wykreślną i analityczną oraz logikę, której reszta i przedtem było niewiele, tak że z nowych przedmiotów zapoznałem się tylko w piątej klasie z kosmografią i fizyką, które to przedmioty wykładał Szumski.¹³

Najwięcej żytomierzan można było spotkać w Kijowie pomiędzy uczniami medycyny.¹⁴

1848: Jako uczeń V klasy – z powodu trudnych warunków materialnych rodziny – zaczął zarabiać korepetycjami na własne utrzymanie; korepetycje dawał do końca nauki w Gimnazjum.¹⁵

1852: Ukończył Gimnazjum Żytomierskie, uzyskawszy patent, uprawniający do pracy kancelaryjnej.

1853: W październiku Władysław wstąpił na Wydział Prawny Uniwersytetu Kijowskiego.

Rosjanie otworzyli ten uniwersytet w 1834 roku, zatrudniając w nim profesorów-Polaków z zamkniętego Liceum Krzemienieckiego, m.in. Józefa Korzeniowskiego i Aleksandra Mickiewicza, młodszego brata Adama. W 1839 roku usunięto z Uniwersytetu Kijowskiego wszystkich Polaków (także studentów, których było wówczas 211 na ogólną liczbę 267 studentów) – z wyjątkiem profesora teologii katolickiej i prawa kanonicznego. W czasach Kozłowskiego katedrę tę miał – do 1864 roku – ks. Tomasz Dobszewicz.

W latach 1846–1852 kuratorem kijowskiego okręgu naukowego był Dymitr Bibikow; potem przez kilka lat funkcję tę sprawował książę Illarion Wasileczikow.

W latach 1853–1860 kuratorem szkół polskich w Żytomierzu był Józef Ignacy Kraszewski.

W kołach studentów kijowskich dużą popularnością cieszył się Michał Grabowski, powieściopisarz i publicysta, który po 1825 mieszkał

---

¹¹ Zob.: [Sowiński 1884], s. 226.

¹² Zob.: [Sowiński 1884], s. 294.

¹³ Zob.: [Sowiński 1884], s. 276.

¹⁴ Zob.: [Sowiński 1884], s. 307.

¹⁵ Atmosferę w Gimnazjum – i w ogóle w Żytomierzu – w owym czasie barwnie oddaje [Sowiński 1884]. Szczególnie znamienity jest opis oferty księgarń żytomierskich.

na Ukrainie; należał do tzw. koterii petersburskiej. Ważną postacią był też Edward Jełowiecki (ukończył Uniwersytet Kijowski w 1860). Młodzież była podzielona na dwa stronnictwa: purystów i podolan („piżmowców”, arystokratów – z powodu eleganckiego ubioru). Nazwa „purystów” powstała ok. 1856 (cel: „nauka i moralność, a nadto kształcenie się w duchu narodowym”). Przywódcą purystów był Dionizy Nagórny,¹⁶ a po jego śmierci w 1847 roku Adam Kozaczyński; należał do nich także lekarz Jan Zaleski. Byli oni ideowymi następcami filaretów wileńskich. Marian Dubiecki w swym studium [Dubiecki 1909] szczegółowo opisał przewrót moralny, jaki zaszedł wśród polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie, poczynając od roku szkolnego 1856/57.¹⁷ Oto jak opisał ten przewrót, który bez wątpienia wpłynął na całą późniejszą osobowość Kozłowskiego:

[W 1837 roku powstał kijowski odłam Stowarzyszenia Ludu Polskiego, którego cele] streszczały się w następujących sześciu punktach: narodowość zagrożoną utrzymać, ducha poświęcenia obudzać, obyczaje poprawiać, oświatę rozkrzewiać, lud rolny na dobrych synów ojczyzny i przyszłych jej obrońców sposobić, fałszywe opinie prostować. Stowarzyszenie, na gruncie uniwersyteckim zaszczerpione, zostało zastosowane do życia akademickiego i jego potrzeb; głównie miało na celu pracę nad odrodzeniem moralnym młodzieży akademickiej, co uważano za pierwszy stopień na drodze utrzymania narodowości zagrożonej. Starano się wydzwignąć kolegów z życia próżniaczego,

¹⁶ Dionizy Nagórny (1822–1847) po ukończeniu Gimnazjum Winnickiego studiował od 1843 roku na Wydziale Prawa Uniwersytetu Kijowskiego. Wiadomość tę zawdzięczam Panu Doktorowi Tarasowi Sawczukowi, autorowi monografii o środowisku studenckim Kijowa w latach 1834–1853 (w języku ukraińskim).

¹⁷ W dopisku do tego studium napisał, że umieścił o tym w roku 1857, w jednym z marcowych numerów *Gazety Warszawskiej*, „beziemienną korespondencję”. Zob.: [Dubiecki 1909], s. 66. W istocie, w nrze 58 *Gazety* z 18 lutego/2 marca, w słowie od redaktora Antoniego Lesznowskiego, umieszczonym na s. 1–2, cytowany jest fragment „korespondencji studenta Kijowskiego Uniwersytetu”. Student ten (*scil.* Dubiecki) pisze w nim m.in.: „Obecnie nasz Uniwersytet Kijowski, wolny od wpływu scholasty[cy]zmu, [...] rozwija się coraz bardziej i ważne dla przyszłych pokoleń gotuje korzyści. W całej masie tutejszej młodzieży studenckiej, a jest nas 1000, między którymi do 800 Polaków, obudziła się najsilniejsza żądza do nauk i zamiłowanie czystości obyczajów w codziennym życiu. Nie znajdziesz tu ani niemieckiej burszenszafterii, ani ich filistrów, ani francuskiej bohemii. Wszyscy pragną przechować w sercach wiarę i obyczaje ojców, wszyscy pamiętają, że naród liczy na nich, że oczekuje z ich grona ludzi nauki i ludzi serca, którzy powinni uznać zepsute myśli rówieśników, sprostować ich krzywe pojęcia. Z naszych zgromadzeń i zabaw koleżeńskich wygnaliśmy butelki i karty, a otrzymawszy na to przywilej od władzy, sami stanowimy sąd, co mocen jest wypędzić z naszego grona kolegów, którzy postępowaniem swoim plamią siebie i nas wszystkich razem”. Zob.: [Dubiecki 1857], s. 2.

usunąć grę w karty, zaszczepić większą moralność i zwracać myśl do zadań poważniejszych. Niesienie, oprócz tej moralnej, materialnej pomocy uboższym kolegom zaliczało się do zadań przedniejszych, jak nie mniej pilnie zalecano zapoznawanie się z utworami wielkiej plejady poetów naszych, przebywających na Zachodzie, których dzieła były surowo zabraniane, ich zaś posiadacze ścigani.¹⁸

W marcu 1839 roku przywódcy ruchu zostali osądzeni i skazani na „żołnierkę na Kaukazie”,¹⁹ a Uniwersytet Kijowski został zamknięty. Otwarto go ponownie w 1840 – już bez profesorów-Polaków. Władze starały się młodzież świadomie demoralizować.

Wszelkie hulanki były tolerowane, zachęcano nawet do nich, ale z cicha; dopiero gdy generał-gubernator Bibikow objął kuratorię uniwersytetu, nie wahano się jawnie mówić o rozpuszcie, jako o rzeczy wcale nie zdrożnej.²⁰

Słuchały tego tłumy młodzieży naszej w milczeniu głębokim, ale w piersiach młodocianych wrzały fale protestu. [...] Z tego milczenia, z tej fali protestu, który nie ujawnił się ani jednym wyrazem, urosły koleżeńskie koła uświadamiające o przeszłości naszej, urosła większa pilność w studiach, urosła biblioteka tajemna, koleżeńska, zapełniana skrętnie książkami, mówiącymi o naszych dziejach i literaturze naszej, o wszystkim, w czym się odbijał duch, praca cywilizacyjna narodu naszego. Zgrupowały się jednostki w jedno grono korporacji, związanej ideą wielką koleżeństwa w uniwersytecie, pracą zaś dla dobra społeczeństwa w epoce późniejszej.²¹

Jesień 1856 przyniosła całą plejadę nową umysłów zwróconych ku wyższym ideałom. W połączeniu z dawniejszymi kilku czy też kilkunastu lepszymi jednostkami ta grupa nowa rzuciła podwaliny życia innego, lepszego, podniosła cały poziom aspiracji znacznie wyżej, wypowiedziała bój stanowczy wszelkim objawom burszerii: karciarzom, hulakom rozpróżnionym strojnisiom, tak zwanym „piżmowcom” lub „tyflowcom”.²²

¹⁸ Zob.: [Dubiecki 1909], s. 42.

¹⁹ Zob.: [Dubiecki 1909], s. 43.

²⁰ Zob.: [Dubiecki 1909], s. 55–56.

²¹ Zob.: [Dubiecki 1909], s. 56–57.

²² Zob.: [Dubiecki 1909], s. 66.

14 października, wspomnianego roku, z powodu swych imienin, znacznie starszy latami, nie tylko studiami, przyjmował kolegów medyków i z innych wydziałów – Fortunat Nowicki (1830–1885). Uczta skromna, koleżeńska, składająca się – obyczajem tamtych okolic – z klusek z serem, stała się chwilą pamiętną w życiu młodzieży. Gospodarz uczty wezwał współtowarzyszy do pracy nad podniesieniem moralnym własnym i innych kolegów. Głos Fortunata Nowickiego [...] nie przeszedł bez echa. [...]

Postanowienia powzięte podczas uczty, złożonej z klusek, dały powód, iż młodych reformatorów obyczajów zaczęto nazywać „kluskożercami”, później zaś „purystami”... Szczupłe grono „purystów” [...] szybko się rozrastało i z czasem objęło znaczną część młodzieży.²³

Założono bank pomocy koleżeńskiej i troskliwie opiekowano się biblioteką studencką, również jak bank instytucją tajemną.²⁴

Prądy lepsze, unoszące się nad ówczesnymi zastępami młodzieży naszej, sprawiły, że ostrze opozycji Podolaków zostało stępione, że spory „piżmowców” i „purystów” ustały i mocne wiązadła spójni duchowej zjednoczyły różnorodne żywioły w jednolitą korporację, która [...] zewnątrz występowała solidarnie.²⁵

O Kozłowskim Dubiecki pisał, że był to „człowiek zasad niezłomnych”.²⁶

W Kijowie Kozłowski mieszkał w bursie studenckiej (tzw. klasztor-ku) przy ul. Tarasowskiej. Jego kolegami uniwersyteckimi byli: Jan Darosław Amborski, Aleksander Czekanowski, Marian Dubiecki, Konstanty Jelski, Leonard Sowiński, Leon Syroczyński, Władysław Teleżyński, Józef Tretiak, Mikołaj Zagórski oraz Józef Anzelm i Kazimierz Żuliński. Odnowił z nimi znajomość po osiedleniu się we Lwowie. Tutaj poznał także Tadeusza Okszę-Orzechowskiego.

Współpracował z ukraińską kijowską Starą Hromadą (*Стара громада*) (1859–1876), do której należało wielu Ukraińców także pochodzenia polskiego, m.in.: Wołodymyr Antonowycz, Myhajło Drahomanow i Tadej Rylski.

Wraz z Antonowyczem i Rylskim oraz Władysławem Kamieńskim, Syroczyńskim i Zagórskim – przejęli się ideami chłopomaństwa, śpiewali

²³ Zob.: [Dubiecki 1909], s. 68–69.

²⁴ Zob.: [Dubiecki 1909], s. 72.

²⁵ Zob.: [Dubiecki 1909], s. 73.

²⁶ Zob.: [Dubiecki 1909], s. 77.

w swoim gronie dumki kozackie i ubrani w stroje chłopskie odwiedzali wsie ukraińskie, badając miejscowe zwyczaje i próbując (z miernym powodzeniem) szerzyć wśród nich poglądy wolnościowe o propolskim odcieniu. Wkrótce jednak – kiedy członkowie Starej Hromady przyjęli postawę wyraźnie prorosyjską – zerwał z nimi kontakty.

Cały czas utrzymywał związki z warszawskim środowiskiem studentkim.

1854: We wrześniu Kozłowski przeniósł się na Wydział Medyczny Uniwersytetu Kijowskiego.

1855: W styczniu – z powodu niepłacenia czesnego²⁷ – został usunięty z Uniwersytetu.

Podjął pracę jako urzędnik w kancelarii generała-gubernatora Nikołaja Sinielnikowa w Żytomierzu (z pensją 5 rubli miesięcznie jako „kancelista pierwszego rzędu”).

1856: W kwietniu zrezygnował z pracy w kancelarii.

W listopadzie został przyjęty na Uniwersytet Kijowski – tym razem na Wydział Filologiczny.

W grudniu usunięto go ponownie – z powodu niepłacenia czesnego.

1857: W lutym – w czasie tzw. kontraktów kijowskich²⁸ – Kozłowski słuchał występów Apolinarego Kąskiego.

Na wiosnę drobny incydent między pewnym oficerem rosyjskim a studentami medycyny stał się pretekstem do represji ze strony władz carskich.

W 1857 – tj. od roku jego powstania – włączył się także w działalność kijowskiego Związku Trojnickiego, założonego przez Narcyza Jankowskiego. (Nazwa Związku pochodziła od trzech dzielnic dawnej Rzeczypospolitej: Wołynia, Podola i Ukrainy.)²⁹ Jego członkowie wzięli później udział w Powstaniu Styczniowym.

1860: W październiku ukończył Uniwersytet Kijowski, zdawszy egzamin nauczycielski (tzw. egzaminów uniwersyteckich nie zdawał) i został nieetatowym nauczycielem języka i literatury polskiej w Białej Cerkwi.

---

²⁷ Według Dybowskiego – Kozłowski z powodu wstępu do zajęć anatomicznych sam zrezygnował ze studiów medycznych.

²⁸ Od 1797 roku w Kijowie odbywały się wielkie doroczne jarmarki, w czasie których zawierano także „hurtowe” transakcje handlowe, zwane „kontraktami” – z udziałem ziemian i kupców bylej Rzeczypospolitej oraz Imperium Rosyjskiego. Podczas tych jarmarków w Kijowie kwitło życie towarzyskie i kulturalne.

²⁹ Rawita-Gawroński wyjaśnia tę nazwę w inny sposób: „każdy z wtajemniczonych znał tylko dwóch swoich kolegów, co było bardzo ważne na wypadek wykrycia spisku”. Zob.: [Rawita-Gawroński 1903], s. 124.

1861: W końcu marca w Żytomierzu i Berdyczowie odbył się patriotyczny „uroczysty obchód żałobny” po poległych w demonstracjach warszawskich 27 lutego.³⁰

1862: 13 lipca zakończył pracę nauczyciela w Białej Cerkwi. Oto jak wspominał ten okres w życiu Kozłowskiego Rudolf Truszkowski:

Po roku 1857, gdy byłem jeszcze malcem w Gimnazjum Białocerkiewskim został wprowadzony do wykładów język polski, nauczycielem którego zostałznaczony Wł[adysław] K[ozłowski]. Zjawienie się jego wśród uczącej się młodzieży było przyjęte z zapalem; uczniowie wyższych klas zgrupowali się około niego, uczęszczając ochoczo jak na lekcje, tak też na pogawędki i odczyty treści poważniejszej. Prywatnie obcowałem z nim często, a nieraz – z własnej inicjatywy zachodziłem do niego, czując mimowolny pociąg do tego człowieka. Jako z malcem nie mógł on traktować o rzeczach poważnych, ale zawsze zajął mię czymś, co mi zostawało po nim w pamięci. Pamiętam, raz, gdy byłem u niego, zajął mię pokazaniem i objaśnianiem kolekcji sztychów historycznych, które dostały mu się od kogoś z krewnych, czy też które sam uzbierał. Wpływ jego na mnie był taki, że – z własnego popędu – dla wprawy w pisowni polskiej i złożenia hołdu wpływom tamtoczesnym poezji polskiej – przepisałem całego Garczyńskiego, nie mówiąc już o innych poetach. Innym razem, gdy byłem u niego w roku 1861, otrzymał on akurat wiadomość o wypadkach zaszłych w tym roku w Warszawie; a po odczytaniu jej na twarzy jego rozeszła się boleść i łza z oka spłynęła.³¹

1863³²: 22 stycznia Centralny Komitet Narodowy (jako Tymczasowy Rząd Narodowy) ogłosił w Warszawie manifest wzywający do powstania:

Do broni [...], Narodzie Polski, Litwy i Rusi! Do broni, bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty!

³⁰ Zob.: [Lasocki 1933], s. 310–311.

³¹ Zob.: [Lewkowicz 1905], s. 475–276.

³² Informacje na temat sposobu powoływania i składu władz powstańczych na Wołyniu, Podolu i Ukrainie zawdzięczam Stanisławowi Wiechowi i Leszkowi Zasztowtowi. Obu Panom Profesorom bardzo za te cenne dla mnie informacje – oraz dodatkowe sugestie bibliograficzne – dziękuję.

10 maja Tymczasowy Rząd Narodowy ogłosił się Rządem Narodowym.³³

Powstanie rozszerzyło się na Wołyń (26 kwietnia) i Ukrainę (8 maja).³⁴

22 maja Rząd Narodowy wydał ustawę o utworzeniu Wydziału Wykonawczego Rządu Narodowego dla Wołynia,³⁵ Podola i Ukrainy (inaczej: Wydziału Wykonawczego dla Ziemi Ruskich; dalej krótko: Wydział Wykonawczy). Wydział Wykonawczy był najwyższym organem władzy cywilno-wojskowej – w tym wypadku na Ziemiach Ruskich; struktura tych władz w czasie trwania Powstania kilkakrotnie się zmieniała (m.in. we wrześniu i październiku 1863).

21 czerwca Wydział Wykonawczy ukonstytuował się w Żytomierzu.³⁶

Członkowie władz powstańczych Rusi (tj. Wołynia, Podola i Ukrainy): (1) Komitetu Powstańczego (Wołyńskiego) przed wybuchem Powstania (w ramach Tymczasowego Rządu Narodowego): Teofil Czapski, Marian Dubiecki³⁷ i ks. Eustachy Szczeniowski; (2) Wydziału Wykonawczego po wybuchu Powstania: (a) po jego utworzeniu przez Rząd Narodowy: Czapski, Antoni Dunin i Adolf Trachtenberg;³⁸ (b) po aresztowaniu Dunina: Czapski, Władysław Kamiński (powołany przez Czapskiego) i Trachtenberg; (c) po aresztowaniu Czapskiego i Trachtenberga: Kamiński oraz Władysław Kozłowski³⁹ i Józef Załęski (powołani przez Kamińskiego).

³³ Skład Rządu Narodowego zmieniał się siedmiokrotnie.

³⁴ Por.: [Białynia-Chołodecki 1913], s. 202–203.

³⁵ Do Wołynia włączony został na mocy decyzji Rządu Narodowego powiat berdyczowski. Por.: *Niepodległość* (Warszawa), r. I (1863), nr 3 (z 4.08), s. 1.

³⁶ Żytomierz w latach 1804–1917 był stolicą pozostającej w granicach Imperium Rosyjskiego guberni wołyńskiej; przed rozbiorem leżał w województwie kijowskim, a po odpadnięciu Kijowa od Rzeczypospolitej w roku 1667 został siedzibą uszczuplonego województwa kijowskiego. Nazwa „Komitet Wołyński” nawiązywała do ówczesnego statusu administracyjnego Żytomierza i Wołynia.

³⁷ Dubieckiego aresztowano 10 kwietnia 1864 roku i po czterech miesiącach zesłano na Sybir.

³⁸ Według niektórych źródeł – kasjerem Wydziału miał być Jan Kosacki.

³⁹ Funkcja pełniona przez Kozłowskiego nazywana jest różnie. Józef Białynia-Chołodecki w *Pamiętniku Powstania Styczniowego* określa Kozłowskiego mianem „komisarza Rządu Narodowego na Wołyniu”. Zob.: [Białynia-Chołodecki 1913], s. 267. W nekrologu ogłoszonym w piśmie *Czas*, r. LII (1899), nr 183, s. 4, mowa jest o tym, że był „komisarzem narodowym na Rusi”. Na nagrobku na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie widnieje inskrypcja „komisarz Rządu Narodowego z 1863 r.”. Nie jest więc wykluczone, że Kozłowski objął po Chamcu – w listopadzie 1863 roku – stanowisko Komisarza Pełnomocnego. Niestety – prawdopodobnie nie da się tego w sposób ostateczny rozstrzygnąć, gdyż decyzje Rządu Narodowego, działającego w warunkach konspiracji, były przekazywane zainteresowanym ustnie lub w postaci krótkiego listu z pieczęcią Rządu, który to list był zazwyczaj zaraz niszczoney.

10 lipca 1863 roku gen. Edmund Różycki został mianowany Naczelnym Wodzem Ziem Ruskich – i z tą chwilą Wydział Wykonawczy pełnił jedynie funkcję organu władzy cywilnej.

Przy Wydziale Wykonawczym rezydował i jego działalność nadzorował Komisarz Pełnomocny Rządu Narodowego przez ten Rząd mianowany.

Na początku marca Komisarzem Pełnomocnym na Ruś mianowany został Marian Sokołowski.

17 maja Rząd Narodowy go jednak zdymisjonował – przede wszystkim za samowolną zmianę tekstu tzw. *Złotej hramoty*, polegającą na ograniczeniu osób uprawnionych do skorzystania z zapowiadanego uwłaszczenia.⁴⁰

W połowie czerwca Komisarzem Pełnomocnym na Ruś mianowano Antoniego Chamca;⁴¹ sprawował on tę funkcję do listopada – kiedy został zdekonspirowany (ale nie uwięziony).⁴²

Od 4 lipca z inspiracji Chamca zaczął ukazywać się – *de facto* w Żytomierzu – dziennik urzędowy Wydziału Wykonawczego *Walka*; wychodził do momentu ustąpienia Chamca z funkcji Komisarza Pełnomocnego.

17 października Romuald Traugutt został ogłoszony Dyktatorem Powstania.

Wacław Lasocki tak opisuje rok 1863 na Wołyniu:

Przebiegłszy lotem żałobnego ptaka nad pobojowiskiem upadłego na Rusi powstania, poświęcę słów kilka wzmiance o losach ludzi,

⁴⁰ Zmieniony przez Sokołowskiego tekst został opublikowany w *Gazecie Narodowej* (Lwów), r. II (1863), nr 84 (z 23.05), s. 2. Oto jak opisywał reakcję „włościan” na *Złotą hramotę* Rawita-Gawroński: „Odczytywanie włościanom *Złotej hramoty* nie odnosiło skutku, bo ludność była zupełnie zbałamuciona. Popi na wiadomość o zjawieniu się powstańców, nauczeni okólnikami swojej i cywilnej władzy, uderzali na gwałt we dzwony, alarmowali całe wsie i powoływali wszystką ludność do samoobrony od Lachów wobec tego, że Polacy nie posłuchali cara i nie chcą ustąpić darowanej im przez niego pańszczyzny, a *Złote hramoty* – to tylko oszukaństwo. Policja z niezmierną gorliwością i zręcznością nie tylko podtrzymywała bajdy szerzone przez popów, lecz utrzymywała, że car w nagrodę za posłuszeństwo odda im daremnie posiadaną dotychczas przez Lachów ziemię, a wszystko to, co od Lachów zdołają odebrać, stanie się własnością włościan. Ludność wiejska niezdolna była do zrozumienia obietnic R[ządu] N[arodowego] i rzeczywistych zamiarów Polaków, bo one zarówno bezinteresownością, jak i politycznym swoim znaczeniem przekraczały zdolność pojęcia i rozumowania ciemnej a dzikiej masy ludowej. Natomiast rozumiano dobrze tych, którzy zdołali przemówić do krwiożerczych instynktów i obudzić zawiść klasową, i drogą ich wskazówek poszła ludność wiejska. [...] [Powstańcy] przekonali się, że ten lud nie jest jeszcze narodem”. Zob.: [Rawita-Gawroński 1913], s. 236–237.

⁴¹ Por.: [Maykowski 1909], s. 40.

⁴² W 1864 roku Chamiec wyjechał do Galicji.

co sprawowali rządy nad Wołyniem i nad powiatem żytomierskim w 1863 roku. Komitet Wołyński, o którego składzie przed powstaniem nadmieniał [ks. Szczeniowski, Teofil Czapski i Marian Dubiecki], zmienił się w chwili wybuchu. Ksiądz Szczeniowski wyruszył z Edmundem Różyckim w charakterze kapelana jego oddziału. Marian Dubiecki przeniósł się do Warszawy jako komisarz pełnomocny do spraw Rusi. Pozostał więc tylko Teofil Czapski. Tak uszczuplony skład uzupełniły nowe nominacje, a mianowicie awansowano na jednego z jego członków naczelnika powiatu żytomierskiego, Antoniego Dunina, na drugiego zaśznaczono jednego z najrozumnijszych i najzaciejszych ludzi, jakich znałem, dra Adolfa Trachtenberga [z pochodzenia – Żyda], który jednocześnie pełnił obowiązki naczelnika miasta Żytomierza. Najpierw aresztowano Dunina, na którego miejsce wszedł do Komitetu kolega mój Władysław Kamieński, niedoszły komisarz projektowanego bez skutku oddziału Załęskiego. Następnie uwięziono Czapskiego, a najpóźniej Adolfa Trachtenberga, wobec czego Kamieński powołał do współpracownictwa naszego znacznie starszego kolegę, Władysława Kozłowskiego, tudzież znanego nam już Józefa Załęskiego. Ale były to już czasy, gdy Komitet nie miał prawie nic do czynienia i sam uznał za stosowne rozwiązać się. Na opuszczony przez Dunina urząd naczelnika naszego powiatu wezwano szwagramo, Stanisława Miaskowskiego, który niemal w chwili objęcia go został uwięziony. By nie powracać do opisu dalszych losów wymienionych tu osób, spełniam to na tym miejscu, naturalnie w granicach mojej o nich wiadomości.

Najwybitniejsza z tych postaci, Marian Dubiecki,znaczony na komisarza pełnomocnego interesów Rusi, zamieszkał w Warszawie i wytrwał na stanowisku aż do chwili, gdy cały skład rządu Traugutta został odkryty. Skazany do ciężkich robót, odbywał swą karę za Bajkałem wraz z prof. Benedyktem Dybowskim.⁴³

1864: 10 kwietnia został aresztowany Traugutt; 5 sierpnia stracono go z wyroku carskiego sądu wojskowego. Mimo że sporadyczne potyczki „partii” powstańczych jeszcze miały miejsce później – stracenie Traugutta uznane zostało powszechnie za koniec Powstania.

⁴³ Zob.: [Lasocki 1933], s. 457–458.

Kozłowski w obawie przed aresztowaniem⁴⁴ opuścił Polskę, przedostając się przez Prut do Turcji,⁴⁵ gdzie po Powstaniu znalazło się kilkuset innych jego uczestników – w większości dobrze wykształconej młodzieży z Ziemi Ruskich.

W Konstantynopolu agentem Rządu Narodowego był Tadeusz Oksza-Orzechowski – zaufany Traugutta; po upadku Powstania podjął on praktykę lekarską, biorąc m.in. udział w zwalczaniu cholery; prawdopodobnie to właśnie Oksza-Orzechowski ułatwił Kozłowskiemu wyjazd z Turcji do Paryża.

1864–1868: W Paryżu nawiązał początkowo kontakty z towiańczykami, ale wkrótce je zerwał – zrażony do ich ideologii. Oto jak motywy tego zerwania opisywał po latach Dybowski:

Śmierć [...] [matki i siostry] wywołały w nim ciężko przebyte burze moralne; były nawet chwile tak pełnej, bezbrzeżnej boleści, jak mi opowiadał, gdy bawiąc w Paryżu na emigracji, dowiedział się o zgonie siostry ukochanej, że wtenczas nie sądził, by stratę przeżyć potrafił. Towiańczycy, z którymi często obcował, gdy go widzieli w szale rozpacz i zwątpienia, pocieszać go chcieli, że Bóg powołał do siebie siostrę umiłowaną, ażeby brata doświadczyć w stałości. Te pocieszenia tak oburzyły śp. Władysława, że odtąd zerwał wszelkie stosunki z towiańczykami.⁴⁶

Był też krytycznie nastawiony do ugrupowania zmartwychwstańców i środowiska Hotelu Lambert.

Zbliżył się ostatecznie do lewicy emigracyjnej.

W Paryżu zawarł znajomość m.in. z: Adamem Dominikiem Bartoszewiczem (który później we Lwowie założył Księgarnię Polską, wydając Bibliotekę *Mrówki*), Sewerynem Goszczyńskim i Zygmuntem Miłkowskim. Nie jest wykluczone, że zetknął się tam także z Czesławą Terlecką, córką Krystyna Lacha-Szyrmy.

⁴⁴ Gdyby udowodniono mu – na podstawie np. denuncjacji lub wymuszonych zeznań współpracowników – że pełnił funkcję komisarza, groziła mu kara śmierci albo co najmniej katorga.

⁴⁵ W nekrologu zamieszczonym w piśmie *Iris* [r. I (1899), z. 9, s. 438] jest sformułowanie, że „tulił się czas jakiś w Turcji”.

⁴⁶ Zob.: [Dybowski 1899], nr 34, s. 265.

W okresie paryskim Kozłowski uczęszczał na wykłady – głównie z psychologii – w Sorbonie i Collège de France.⁴⁷

W tym czasie w Paryżu działali następujący filozofowie: Claude Bernard, profesor fizjologii i filozofii medycyny w Uniwersytecie Paryskim (od 1855); Paul Janet, profesor filozofii Uniwersytetu Paryskiego (od 1864); Hippolyte Taine, profesor w *École Normale Supérieur des Beaux Arts* (od 1864); Jules Lachelier, wykładowca filozofii w *École Normale Supérieur*; Théodule Ribot, wykładowca filozofii/psychologii w *École Normale Supérieur* (1862).

W latach 1857–1883 profesorem literatur słowiańskich w *Collège de France* (po Adamie Mickiewiczu) był Aleksander Chodźko – przyjaciel Mickiewicza; to właśnie przez Chodźkę Mickiewicz uległ wpływom Andrzeja Towiańskiego.

1865: W Żytomierzu zmarła na cholera matką Kozłowskiego.

1866: W Żytomierzu zmarł na cholera ojciec Kozłowskiego.⁴⁸

Pod datą 25 września w *Księdze kaucji* Biblioteki Polskiej w Paryżu umieszczony został wpis „Odebrałem fr[anków] 10. Wł. Kozłowski”⁴⁹ – co wskazuje, że Kozłowski wypożyczał książki z tej biblioteki.

1867–1868: Od 1 kwietnia 1867 roku do 4 września 1868 roku Kozłowski pracował w paryskim biurze asekuracji *Le Midi*.

W 1867 powstało w Konstantynopolu polskie Korespondencyjne Biuro Prasowe, którym kierował Oksza-Orzechowski; było ono oficjalną agendą rządu tureckiego. Przez cały czas działalności Biura (tj. do końca 1871) Kozłowski był jego korespondentem („agentem”).⁵⁰ W Serbii

⁴⁷ Zdzisław Dębicki (1871–1931) w [Dębicki 1931] podaje, że Kozłowski studiował w Zurychu i otrzymał tam doktorat; w Szwajcarii spotykać się miał także z Towiańskim (który osiadł w 1842 w Zurychu). Brak jednak potwierdzenia tych danych w wiarygodnych źródłach. W szczególności nie ma śladów pobytu w Uniwersytecie Zuryskim w archiwum tego uniwersytetu ani śladów spotkania Kozłowski–Towiański w trzytomowych *Pismach* tego ostatniego [Towiański 1882] i w monografii [Canonic 1896].

⁴⁸ W skrupulatnej inwentaryzacji Cmentarza Żytomierskiego odnotowano kilka nagrobków z nazwiskiem „Kozłowska” lub „Kozłowski”, ale żaden z nich nie jest związany z najbliższą rodziną Władysława Kozłowskiego. Por.: [Rudkowski 1999].

⁴⁹ Fotokopię tego wpisu otrzymałem dzięki uprzejmości Arkadiusza Roszkowskiego z Biblioteki Polskiej w Paryżu.

⁵⁰ W Bibliotece Rapperswilskiej wśród „Korespondencji Politycznego Biura Korespondencyjnego w Konstantynopolu z r. 1866–1879” znajdowały się m.in. listy Kozłowskiego. Zob.: [Lewak 1929], s. 213 (pozycja 790). Wgląd w nie rzuciłby z pewnością światło na ówczesną fazę w latach emigracyjnych Kozłowskiego. Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej zostały w roku 1927 przewiezione do Warszawy; niestety we wrześniu 1939 roku zostały one częściowo zniszczone w czasie bombardowania miasta, a po upadku Powstania Warszawskiego zostały doszczętnie spalone przez Niemców.

(dokładniej w Belgradzie) korespondentami Biura byli także: W. Kocłaczkowski, Z. Miłkowski i K. Pieńkowski.⁵¹

1868–1871: W okresie tym Kozłowski przebywał w Serbii⁵² – najpierw w Belgradzie, a później w Nowym Sadzie.

Z Serbii nadsyłał korespondencje do lwowskiej *Mrówki* (1869–1870) i warszawskich *Kłosów* (1869–1871), podpisując je: Władysław Kozłowski, Wł. Kozłowski lub kryptonimem W.K. W ocenie serbskich znawców tej problematyki korespondencje Kozłowskiego odznaczały się doskonałą znajomością ówczesnej sytuacji politycznej w południowej Słowiańszczyźnie oraz literatury serbskiej.⁵³

Według Jakuba Lewkowicza pisywał również do pism francuskich.

W Serbii Kozłowski zetknął się z propagowanym przez Rosjan ruchem panslawistycznym, który poddał wnikliwej analizie.

1868–1870: Od września 1869 roku Kozłowski mieszkał już w Belgradzie.

W okresie od 5 września do około połowy października 1869 roku Kozłowski odbył dłuższą wycieczkę „w głąb” Serbii, z której zdał sprawę w artykule opublikowanym w *Mrówce* (zeszyty 1, 2, 4, i 5).⁵⁴

Pisał w nim z nostalgią, że spotykana tam „roślinność leśna” przypominała mu „na każdym kroku” jego „kraj”, jego „Ruś ukochaną, gdzie dziś wróg gorszy od szarańczy gospodarzy. [...] Nuta wspomnień poruszona, rozbrzmiała w mej duszy całym akordem pamiątek z tak niedalekiej, a tak smutnej i bolesnej przeszłości. Pod czarem wspomnień, które mię uniosły w świat marzenia, zdało mi się, że jestem w kraju, że przejeżdżam przez znane mi okolice, że zbliżam się do swego Żytomierza ukochanego, gdzie cała rodzina oczekuje mię z radosnymi powitaniem... Niestety!... Tak to niedawno temu, jak wracając z drogi, na progu domostwa oczekiwały mię uściski osób drogich memu sercu... Tak niedawno, 6 lat zaledwie... Dzisiaj, gdybym wrócił do kraju, znalazłbym w nim tylko... trzy mogiły!...”

W czasie wycieczki odwiedził w Majdan-Peku Franciszka Skorulskiego. Przed wyjazdem do Nowego Sadu przekazał (co najmniej) część swego księgozbioru Serbskiemu Towarzystwu Naukowemu.⁵⁵

⁵¹ Zob.: [Lewak 1935], s. 199; [Buniak 1999], s. 197.

⁵² Według niepewnych źródeł przez jakiś czas był także na Węgrzech. Zob.: [Anonim-E 1899], s. 438.

⁵³ Por.: [Buniak 1999], s. 198. Na tę pozycję bibliograficzną naprowadził mnie Pan Profesor Dalibor Sokolović.

⁵⁴ Być może to właśnie tę wycieczkę miał na myśli anonimowy autor nekrologu, pisząc, że Kozłowski „zwidził całą Słowiańszczyznę południową”. Zob.: [Anonim-E 1899], s. 438.

⁵⁵ Por.: [Buniak 1999], s. 204.

- 1870–1871: Co najmniej od 26 października 1870 roku do 15 sierpnia 1871 roku przebywał w Nowym Sadzie.
- 1871: Zamknięcie przez Turków Korespondencyjnego Biura Prasowego w Konstantynopolu (1871) – oraz liberalizacja polityczna Austrii po przegranej wojnie z Prusami (1866) i powstaniu dualistycznych Austro-Węgier (1867) – skłoniły Kozłowskiego do opuszczenia Serbii i osiedlenia się we Lwowie.⁵⁶ Jego ustalone na podstawie listów do Izabeli Zbiegniewskiej adresy lwowskie przed zamieszkaniem w przytułku Domsa: Łyczakowska 10 (co najmniej od 17 listopada 1881), Łyczakowska 13 (co najmniej od 25 lutego 1883), Ossolińskich 11 (co najmniej od 15 kwietnia 1889).
- 1872–1889: Kozłowski zarabiał na życie najpierw (do połowy 1882 roku) lekcjami prywatnymi z historii i piśmiennictwa polskiego oraz logiki i psychologii – a później publicystyką; był gubernierem m.in. młodego Sobańskiego; później wspomagali go „przyjaciele ze Lwowa i Tarnowa”. Należał do redakcji wychodzącej w 1875 roku *Ojczyzny*.⁵⁷ Utrzymywał kontakty z dawnymi przyjaciółmi kijowskimi: Marianem Dubieckim, Józefem Tretiakiem, Leonem Syroczyńskim oraz Józefem i Kazimierzem Żulińskimi. Współpracował z: Władysławem Bełzą, Józefem Tretiakiem, Adamem i Klotyldą Bartoszewiczami oraz z Marią i Bolesławem Wysłouchami. Następnie związał się z Bolesławem Limanowskim i lwowskim środowiskiem socjalistycznym. Był pośrednikiem między narodowymi demokratami a socjalistami (akceptowany przez obie „partie”).
- 1874–1875: W okresie od 1 listopada 1874 do 7 lutego 1875 Kozłowski zajmował się oceną prac nadesłanych na II Konkurs na Utwory dla Teatrów Dziecięcych, rozpisany przez redakcję *Ojczyzny*; do Komisji Konkursowej weszli poza tym: Władysław Bełza, Bronisław Komorowski, Bolesław Limanowski i Józef Tretiak. Komisja najwyżżej oceniła sztukę Antoniego Porębskiego *Najlepsze wiązanie* – i przyznała jej drugą nagrodę.
- 1882: Kozłowski otrzymał obywatelstwo austriackie. Dzięki staraniom prof. Antoniego Małeckiego, wpływowego uczonego i polityka lwowskiego, Kozłowski otrzymał ¼ stypendium Fundacji im. Karola Szajnochy;

---

⁵⁶ Był tam co najmniej od 2 grudnia. *Tygodnik Ilustrowany* błędnie podawał, że we Lwowie Kozłowski osiadł dopiero w 1875 roku.

⁵⁷ Por.: [Anonim-E 1899], s. 438.

pobierał je do końca życia. Fundacja została założona 14 stycznia 1868 roku. W akcie założycielskim napisano:

Użytkować mają z corocznych prowizji rzeczzonego funduszu osoby, które pracując wytrwale na niwie ojczystej literatury z chwałą dla siebie, a z pożytkiem dla narodu, w braku środków przyzwoitego utrzymania z własnych zasobów ujrzą się w konieczności korzystania ze skarbicy tej szczodroblivości publicznej.⁵⁸

W drugiej połowie 1882 roku odwiedzili go „koledzy uniwersyteccy, którzy bawili po parę tygodni”.

1888: Z rodziną Dybowskiego – z którym się przyjaźnił – odbył podróż po rodzinnych stronach Mickiewicza (Nowogródek, Świteź, Zaosie, Kołdyczewo, Tuchanowicze, Cyryn, Nieśwież, Lubcze, Szczorsy, Mir itd.). W Niankowie k. Sienna mieszkał brat Dybowskiego – Władysław (1838–1910), a w majątku Tonwy – ich siostra, Malwina Margielewiczowa.

Odbył też krótką podróż do Krakowa i do Szwajcarii, gdzie przebywał kilka miesięcy.⁵⁹

Bawił w Szczawnicy.

1889: W czasie pobytu w Krynicy Kozłowski zaprzyjaźnił się z pisarką Izabelą Zbiegniewską (1830–1914), założycielką Komitetu Opieki nad Więźniami (po Powstaniu Styczniowym); kilka lat później spotkał się z nią w domu jej krewnych we Lwowie. Prowadził z nią bogatą korespondencję.

1891: 1 lutego zamieszkał w przytułku dla artystów, literatów oraz zbankrutowanych kupców i przemysłowców *Des Lebens Ausgang*, przy ul. św. Teresy 4 (za pl. św. Jura), utrzymywanym ze środków funduszu dobroczynnego założonego w 1885 roku przez Roberta Domsa (1813–1893), pruskiego przedsiębiorcę działającego w Galicji. Kozłowski spędził w tym przytułku ostatnie lata swego życia.

Lwowska Rada Szkolna powierzyła Kozłowskiemu opracowanie podręcznika logiki dla szkół (do 15 lutego 1892); podręcznik otrzymał pozytywne recenzje z Krakowa.

1892: Ukończył pracę nad podręcznikiem psychologii dla szkół.

⁵⁸ Zob.: [Sapiecha *et al.* 1868], s. 97.

⁵⁹ Prawdopodobnie chodzi o podróż odbytą w okresie 1864–1868, opisaną w: [Dębicki 1931].

Rada Szkolna przekazała manuskrypt do oceny ks. prof. Stefanowi Pawlickiemu.

1894: Spotkał się we Lwowie z Władysławem Mieczysławem Kozłowskim.

1896–1898: Należał do założycieli i współpracowników (wykład z psychologii) Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych w Galicji.

Brał udział w pracach lwowskiego Związku Naukowo-Literackiego. Związek został zainaugurowany 11 marca 1898 roku (działał do 1914 roku). Inicjatorem jego był J.G. Pawlikowski, który podejmował próby jego otwarcia już w latach 1893 i 1895. Do pierwszego zarządu wchodził Jan Kasproicz jako zastępca prezesa oraz Ernest Łuniński jako sekretarz. Związek wydawał serię *Wiedza i Życie*, której redaktorami byli Jan Kasproicz, Józef Nusbaum-Hilarowicz i Kazimierz Twardowski. Kozłowski wygłosił w ramach odczytów Związku następujące referaty: „Mickiewicz a Towiański” (drukowany w *Tygodniu*), „Tadeusz Kościuszko” oraz „Istota pamięci”.

1899: W styczniu Kozłowski zachorował – jak się okazało – śmiertelnie.

Po półrocznej chorobie – 9 sierpnia o godzinie 15 – zmarł we Lwowie. Pochowany został na tzw. Górcie Powstańców Styczniowych na Cmentarzu Łyczakowskim (kwatery 40, rząd 10, miejsce 5).

Całą swoją bogatą bibliotekę przekazał Ossolineum.

II. Refleksje

Do należytego ocenienia [czyjegoś] stanowiska [...] w dziejach naszej filozofii, należało[by] przedstawić w systematycznym obrazie wszystkie jego poglądy i uwagi, zawarte nie w samych tylko pismach filozoficznych.

Władysław Kozłowski.

1. Koncepcja filozofii

Filozofia powinna dostarczyć – według Kozłowskiego – „syntezy wiedzy ludzkiej”. Synteza ta miałaby polegać na: (1) uogólnieniu – możliwie najdalej idącym – praw poszczególnych dyscyplin naukowych; (2) uzgodnieniu tych maksymalnych generalizacji między sobą, tj. usunięciu tych spośród nich, które nie mogą być zarazem zaakceptowane – jako np. ze sobą sprzeczne; (3) „zespoleniu” ich poprzez ustalenie związków logicznych (np. związku wynikania) między nimi.

Oto najważniejsze z praw (uogólnień) filozoficznych, sformułowanych przez Kozłowskiego (pomijam w nich dla uproszczenia generalizatory; w nawiasach zaznaczam przypuszczalne zawężenia dziedziny obowiązywania tych praw):

(I) Zjawiska (fizyczne) są czasoprzestrzenne.

Wszystko to, co się dzieje w przyrodzie, dzieje się zarówno w czasie, jak i w przestrzeni.

(II) Zjawiska (fizyczne) następują po sobie w sposób ciągły.

Przyroda nie zna przeskoków.

(III) Zjawiska są powtarzalne.

Co się raz gdzieś zdarzyło, to się gdzie indziej i po raz wtóry zdarzyć może, gdy te same nastąpią warunki.

Odrzucenie tego uogólnienia prowadzi, zdaniem Kozłowskiego, do „rozumowego nihilizmu”; bez przyjęcia prawa powtarzalności zjawisk „wszelkie poznanie staje się niemożliwe”.

(IV) Zjawiska są ze sobą współzależne.

Pomiędzy wszystkimi siłami [działającymi w świecie jest] [...] współzależność i zmiany w jednej z nich pociągają za sobą odpowiednie zmiany w innych. Dlatego też nieznanomość jednej z nich musiałaby paraliżować poznanie innych.

Jedną z najważniejszych współzależności jest związek przyczynowo-skutkowy. Związek ten zachodzi między dwoma zjawiskami (fizycznymi), gdy pewne zjawisko – w tych samych okolicznościach – stale poprzedza inne zjawisko; pierwsze z tych zjawisk jest wtedy przyczyną drugiego, a drugie – skutkiem pierwszego.

(V) Prawidłowości w świecie zjawisk są niezmiennie.

(VI) „Ostatecznym dowodem wszelkiego istnienia [zjawisk fizycznych] jest dla nas uczucie oporu i rozciągłości”.

2. Irrealizm i antyirrealizm

Teza idealizmu głosi, że wszystkie spostrzegane przez nas własności rzeczy są wytworami naszego umysłu. Teza realizmu tradycyjnego głosi, że spostrzegane przez nas własności, w spostrzeżeniu wiernie odbite, przysługują pewnemu przedmiotowi zewnętrznemu, niezależnemu od naszego umysłu. Teza realizmu zmodyfikowanego („przeobrażonego”) głosi, że co prawda nasze spostrzeżenia nie dostarczają wiernego odbicia spostrzeganych przedmiotów, ale każda zmiana w „rzeczywistości przedmiotowej” powoduje zmianę w „stanie naszej świadomości”.

Dla uniknięcia nieporozumień, do których może łatwo doprowadzić interferencja różnych znaczeń terminów „idealizm” i „realizm” spotykanych

w dziejach filozofii, nazwijmy pierwszy ze wskazanych poglądów „irrealizmem”, drugi – „realizmem”, a trzeci – „antyrrealizmem”. Możemy teraz – bez niebezpieczeństwa nieporozumienia – powiedzieć, że Kozłowski opowiadał się za tezą antyrrealizmu. Inna sprawa, że sformułowanie przyjęte przez Kozłowskiego – i uznanie zmian w spostrzeżeniach odbijających określone zmiany rzeczywiste za symbole („hieroglify”) tych ostatnich – nie usuwa wątpliwości co do tego, jak się dokładnie mają te symbole do symbolizowanych zmian rzeczywistych.

3. Logika

Wszyscy ludzie – wyjąwszy tych, którzy mają „wadliwą organizację mózgu” – myślą, a ich myślenie przebiega według pewnych reguł. Zadaniem logiki jest sformułowanie ich *explicite*.

Reguły myślenia są różne u różnych ludzi, ale nie są różne ZASADNICZO. Różnice te polegają na liczbie owych reguł, stopniu ich złożoności, obszerności zakresu doświadczenia, z którego zostały zaczerpnięte, i wielkości dziedziny, do której się stosują. U „prostaczków” reguły są mniej liczne i mniej złożone, a odpowiednie zakresy doświadczenia „źródłowego” i dziedziny zastosowania są „szczuplejsze”. U ludzi wykształconych reguły są liczniejsze i bardziej złożone, a zakresy doświadczenia i dziedziny zastosowania rozleglejsze. Zapoznanie się z logiką ludzi wykształconych wzbogaca więc logikę „prostaczków”.

Jednakże reguły naturalne – zarówno te, którymi posługują się „prostaczkowie”, jak i te, którymi posługują się ludzie wykształceni, nie zawsze są logicznie poprawne. Logika „książkowa” koryguje błędy logiki naturalnej.

4. Funkcje semantyczne

Wyrażenia językowe – a w szczególności nazwy – spełniają dwie podstawowe funkcje semantyczne: oznaczanie i współoznaczanie. Nazwa pewnej klasy oznacza wszystkie przedmioty należące do tej klasy, a współoznacza wszystkie cechy wspólne tym przedmiotom. Klasa jest względem swojej nazwy jej zakresem; ogół cech współoznaczanych przez nazwę stanowi jej treść.

Psychologicznym odpowiednikiem nazwy jest pojęcie, będące – według Kozłowskiego – rodzajem wyobrażenia.

Pojęcia przyporządkowane nazwom języka naukowego powinny być jasne i dokładne. Pojęcie przyporządkowane danej nazwie jest jasne,

gdy cechy zawarte w treści tej nazwy są w nim wyobrażone w sposób wyraźny. Odpowiednio pojęcie takie jest dokładne, gdy wyobrażone są w nim wszystkie i tylko te cechy, które zawarte są w treści nazwy; jeśli cechy wyobrażone nie przysługują wszystkim elementom zakresu, to pojęcie jest zbyt ciasne; jeśli przysługują nie tylko tym elementom, to pojęcie jest zbyt szerokie.

Jasność i dokładność POJĘĆ Kozłowski odróżniał od jasności i dokładności TEKSTÓW. Jasność i dokładność tekstu są pochodną trafności (w wypadku jasności) podawanych w nim przykładów i ścisłości (w wypadku dokładności) podawanych w nim definicji.

Ścisłość pojęć uzyskuje się za pomocą definiowania odpowiadających im nazw. Kozłowski odróżniał *de facto* trzy rodzaje definicji: klasyczne, ekwiwalencyjne i kontekstowe – chociaż nie używał żadnego z tych terminów do ich nazwania.

Definicje klasyczne – *per genus proximum et differentia specifica* – da się podać wtedy, gdy dla definiowanego terminu mamy *genus proximum*, czyli termin nadrzędny: bardziej ogólny. Jeśli terminem nadrzędnym nie dysponujemy, trzeba się zadowolić pewnego rodzaju definicją ekwiwalencyjną, w której termin definiowany jest z terminem mu „współrzędnym”. Terminy abstrakcyjne Kozłowski – przyjąwszy stanowisko konkretystyczne (por. niżej, §7) – zalecał definiować kontekstowo; zamiast np. definicji „uporu” dajemy wtedy definicję kontekstu „ktoś jest uparty”.

5. Pryncypia metodologiczne

Metodologia nauk – a zwłaszcza metodologia filozofii – była jednym z głównych przedmiotów zainteresowań badawczych Kozłowskiego. Chociaż uwagi na ten temat znajdują się w niemal każdej większej rozprawie Kozłowskiego, nie wyłożył on nigdzie w sposób systematyczny swoich poglądów metodologicznych. Musimy więc uporządkować jego poglądy na własną odpowiedzialność. Oto zestaw „pryncypiów metodologicznych”, które można znaleźć w pracach Kozłowskiego.

(I) Aby przyznać jakiemuś twierdzeniu prawdziwość, nie wystarczy wykazać, że jest ono zgodne z innymi twierdzeniami, należącymi do pewnego zbioru twierdzeń. Nie wystarczy też, że twierdzenie to „narzuca się wszystkim umysłom z koniecznością”, gdyż (a) bywają narzucające się fałszywe (np. przesady); (b) nie sposób ustalić, które twierdzenia narzucają się WSZYSTKIM umysłom. Aby przyznać jakiemuś twierdzeniu prawdziwość,

trzeba wykazać, że jest ono zgodne z rzeczywistością – a w wypadku twierdzenia pochodnego, że jego racja jest zgodna z rzeczywistością.

(II) Żadne twierdzenie nie może być pewniejsze od kryterium, za pomocą którego oceniamy stopień pewności tego twierdzenia.

(III) Wyjaśnianie zjawisk polega na wykrywaniu ich naturalnych przyczyn. Należy przy tym odróżnić przyczynę *sensu lato* od przyczyny *sensu stricto*. Przyczyną *sensu lato* danego zjawiska jest warunek (wystarczający) tego zjawiska. Warunek ten jest sumą czynników działających i okoliczności, w których te czynniki działają. Właśnie te czynniki działające – lub główne (niezbędne) spośród tych czynników – są przyczyną *sensu stricto*.

(IV) Wyjaśniać powinno się rzeczy nieznaną za pomocą rzeczy znanych. Wyjaśnienia rzeczy znanych za pomocą rzeczy nieznanymi Kozłowski nazywał „wyjaśnianiem transcendentalem”: w to, do czego odsyła wyjaśnianie transcendentale, można co najwyżej wierzyć – ale „ani dowieść, ani zaprzeczyć” temu się nie da. Dlatego szukanie wyjaśnienia zjawisk bez dostatecznych danych i w drodze odwoływania się do fikcji teoretycznych jest przedsięwzięciem jałowym. Przykładem takiego jałowego przedsięwzięcia jest szukanie odpowiedzi na pytanie o początek świata.

(V) Prawa są wypowiedzane za pomocą zdań warunkowych.

(VI) Twierdzenia o faktach są albo prawdziwe, albo fałszywe: żadne z dwóch takich twierdzeń nie jest „prawdziwsze” od drugiego. Natomiast o pewnym prawie można powiedzieć, że jest prawdziwsze od innego, gdy to pierwsze ma większą moc wyjaśniającą: gdy wyjaśnia więcej faktów niż drugie.

(VII) Tylko prawa – a więc twierdzenia powszechnie obowiązujące – są konieczne.

(VIII) Prawa zweryfikowane przez znane od tysięcy lat fakty – i dotąd niesfalsyfikowane („niezaprzeczone”) przez fakty stwierdzone w sposób niepozostawiający najmniejszej wątpliwości – wolno uznać za pewniki.

(IX) Prawa zweryfikowane, dla których zostały znalezione fakty, które je falsyfikują – a więc prawa, które okazały się „pospiesznymi uogólnieniami” – należy ograniczyć co do zakresu zjawisk i warunków, w których obowiązują.

(X) Pojęcia otrzymane przez ekstrapolację pojęć realnych, tj. odnoszących się do przedmiotów świata rzeczywistego (np. takie pojęcia, jak pojęcie liczb ujemnych, pojęcie liczb urojonych, pojęcie przestrzeni więcej niż trójwymiarowej), nie powinny być automatycznie traktowane jako pojęcia realne.

(XI) Przyjęte już powszechnie hipotezy wolno zamienić na nowe, pod warunkiem że te ostatnie są ściślejsze od dotychczasowych.

(XII) Z dwóch konkurencyjnych teorii naukowych prawdopodobniejsza jest ta, która jest naturalniejsza.

(XIII) Język teorii naukowych powinien być wolny od „zamętu pojęciowego”.

(XIV) Definicje WERBALNE („określenia czysto słowne”) danego terminu polegają na przyporządkowaniu mu innego terminu, który jest terminowi definiowanemu równoważny zakresowo. Definicje takie mają jedynie wartość językową, a wypowiedzi przy użyciu tak tylko zdefiniowanych terminów stanowią jedynie „deklamatorską frazeologię”. Wartość poznawczą mają jedynie definicje REALNE, które wskazują cechy istotne przedmiotów oznaczanych przez definiowany termin.

(XV) Metodą, która umożliwia zbudowanie poprawnej definicji (realnej) i przeprowadzenie poprawnej klasyfikacji naturalnej, jest analiza definiowanej *resp.* „rozklasyfikowywanej” dziedziny przedmiotów. Analiza ta polega na wyodrębnieniu istoty tych przedmiotów („pierwiastków zasadniczych” owej dziedziny) oraz wykryciu zależności między wyodrębnioną istotą a pozostałymi „pierwiastkami” i ujęciu tych zależności w prawa, które je łączą „w całość”.

(XVI) Klasyfikacja przedmiotów – ich „grupowanie”, „rozklasyfikowywanie” – nie powinna być w nauce dowolna: powinna być przeprowadzona na podstawie dobrze określonych zasad. Należy przy tym odróżnić klasyfikację sztuczną od klasyfikacji naturalnej. Zasadą klasyfikacji sztucznej są cechy widoczne, „rzucające się w oczy”, ale nieistotne; zasadę klasyfikacji naturalnej tworzą cechy istotne, przeważnie mniej widoczne.

6. Ontologia

W okresie aktywności naukowej Kozłowskiego w filozofii europejskiej żywe były wszystkie kontrowersje, które nie zostały zdyskredytowane teoretycznie w okresach poprzednich.

W obrębie problematyki ontologicznej były to przede wszystkim spory: fenomenalizmu z substancjalizmem, dualizmu z monizmem materialistycznym lub spirytualistycznym, obu w formie redukcjonistycznej lub eliminacjonistycznej, interakcjonizmu z autonomizmem (w obrębie problemu psychofizycznego) oraz determinizmu z indeterminizmem i teleologizmem; do tych „odwiecznych” sporów doszedł jeszcze nowy spór – ewolucjonizmu z kreacjonizmem.

Kozłowski zasadniczo opowiadał się za pierwszymi członami tych konkurencyjnych stanowisk – zarówno ontologicznych, jak i, jak później zobaczymy, epistemologicznych i aksjologicznych.

I tak: zgodnie z fenomenalizmem istnieją jedynie fenomeny (zjawiska) – a w każdym razie tylko o nich mamy prawo mówić, gdyż do nich tylko dociera nasze poznanie. Zgodnie z substancjalizmem – „naprawdę” istnieje tylko substancjalne podłoże zjawisk. Kozłowski był fenomenalistą.

Dualiści uważają, że są dwa rodzaje fenomenów (*resp.* substancji stanowiących ich podłoże): cielesne i duchowe. Moniści natomiast uważają, że jest tylko jeden rodzaj przedmiotów: według materialistów są to fenomeny (*resp.* substancje) materialne, a według spirytualistów – psychiczne. Moniści drugi – nieuznawany przez siebie – rodzaj przedmiotów albo redukują do pierwszego (uznawanego), albo po prostu odrzucają jego istnienie. Kozłowski należał do dualistów.

Dualizm miał dwie wersje: zgodnie z jedną między fenomenami psychicznymi a fizycznymi (fizjologicznymi) zachodzą interakcje; zgodnie z drugą obie sfery są autonomiczne: występuje między nimi co najwyżej paralelizm. Kozłowski był psychofizycznym interakcjonistą.

Świat podlega determinizmowi – w szczególności obowiązuje w nim zasada przyczynowości, zgodnie z którą każda zmiana wewnątrz świata ma WEWNĄTRZŚWIATOWĄ przyczynę. To było stanowisko Kozłowskiego, który stanowczo odrzucał najsłabszą nawet tezę indeterministyczną, a teleologizm uważał za nieuprawnioną ekstrapolację celowości będącej cechą działania ludzkiego – na zachowanie przyrody pozaludzkiej i akt stworzenia świata przez Boga.

Najbardziej chyba spornym problemem ontologicznym w tym czasie był problem źródła różnorodności form przyrody: martwej, ale przede wszystkim ożywionej. Pojawił się wtedy ewolucjonizm jako alternatywa wobec dominującego dotąd kreacjonizmu – a więc poglądu, że źródłem tej różnorodności był boski akt twórczy. Ewolucjoniści – a do nich należał też Kozłowski – wysunęli hipotezę wewnętrznego „naturalnego” różnicowania się przyrody, człowieka nie wyłączając, pod wpływem mechanizmu przystosowywania się elementów przyrody, a w szczególności organizmów, do zmian zewnętrznych.

7. Konkretyzm

Jak wiadomo, kilkadziesiąt lat po śmierci Kozłowskiego skryształizował się – dodajmy: na gruncie filozofii polskiej – pogląd nazwany „konkretyzmem”.

W sformułowaniu jego twórcy (Tadeusza Kotarbińskiego) konkretyzm głosi:

Nie ma cech, i jeśli mówimy z pozoru o cechach, to naprawdę mówimy o rzeczach, że są jakieś; skoro zaś tak, to i tak zwane nazwy cech nie są nazwami czegokolwiek.

Tylko tzw. nazwy rzeczy lub osób oznaczają jakieś byty.

Wszystko wskazuje na to, że Kozłowski był zdeklarowanym konkretystą, chociaż samego terminu „konkretyzm” nie używał. Aby nie narazić się na zarzut, że jest to tylko – być może nieuprawniona – interpretacja, przytoczmy *in extenso* „konkretystyczne” sformułowania Kozłowskiego. Twierdził on mianowicie, że nie wolno rozważać własności „w oderwaniu od ciał, niby jakichś bytów samoistnych”. Sprzeciwiał się stanowczo „uosa-bianiu oderwań i uogólnień rozumowych”:

[Nie wolno ich brać] za byty rzeczywiste, za samoistne pierwiastki tego, co jest prostym odróżnieniem logicznym, wypadkiem analitycznego myślenia.

Jeśli ktoś tak robi, to ulega złudzeniu, że „każdej nazwie odpowiada rzecz tą nazwą oznaczona”. Tymczasem:

Jak nie ma sprawiedliwości, mądrości, tylko są czyny sprawiedliwe, ludzie mądrzy, tak również nie ma świadomości, tylko są pewne fakty życiowe świadome.

Z jakiegokolwiek stanowiska będziemy się zapatrywali na społeczeństwo, nie możemy w nim widzieć nic innego, tylko całość zbiorową, której żywotność stanowią uczucia, przekonania i dążności osobników, w skład jej wchodzących.

Jak widać, Kozłowski był konkretystą, ale nie – reistą: za konkrety uważał nie tylko rzeczy (np. „ludzie mądrzy”), lecz także czyny (np. „czyny sprawiedliwe”) i zjawiska (np. „świadome fakty życiowe”), a zbiory (np. „społeczeństwo”) traktował jako całości mereologiczne. Czytajmy dalej:

Jak nie ma zieloności i twardości w oderwaniu od przedmiotów, których są własnościami, mającymi swą przyczynę w ich cząsteczkowej budowie, tak również nie ma świadomości w oderwaniu od stanów organizmów, takich jak czucie, wyobrażenie, wzruszenie, pragnienie, które, będąc objawem życia, powstają kosztem rozporządzalnej jego energii.

To byłyby sformułowania w duchu konkretyzmu ontologicznego. Ale były też u Kozłowskiego sformułowania w duchu konkretyzmu semantycznego.

[Wyrazy „powszechność” i „konieczność”] są to wyrazy odebrane, a właściwe ich znaczenie może się wyjaśnić, gdy je sprowadzimy do [wyrazów] konkretnych, z których zostały urobione. Takimi konkretnymi wyrazami są przymiotniki: „powszechny” i „konieczny”. Otóż „powszechny” oznacza to, co istnieje wszędzie i zawsze; „konieczny” – co istnieć musi, co nie może nie istnieć.

8. Epistemologia

W obrębie problematyki epistemologicznej w czasach Kozłowskiego ożyły spory między: relatywizmem i absolutyzmem (w sprawie waloru poznania), empiryzmem i intuicjonizmem (w sprawie genezy poznania) oraz indukcjonizmu i dedukcjonizmu (w sprawie legitymizacji poznania).

Wiedza ludzka jest mniej lub bardziej pewna: całkowicie pewnej nie ma. W sporze relatywizmu z absolutyzmem Kozłowski zajął stanowisko relatywizmu. Na pytanie, co jest pierwotnym źródłem naszej wiedzy – wiedzy o faktach: empiria (spostrzeżenie zewnętrzne i wewnętrzne) czy intuicja intelektualna, Kozłowski odpowiadał zgodnie z poglądem empiryzmu, dodając, że empiryczne źródło mają też właściwe człowiekowi schematy myślowe, które należą do odziedziczonego przez niego „doświadczenia rasy” (czyli do doświadczenia gatunkowego). Nazwijmy „indukcjonizmem” pogląd, według którego prawa nauki są indukcyjnymi generalizacjami zdań o faktach – a „dedukcjonizmem” pogląd, według którego prawa nauki są wydedukowane z apriorycznych zasad. Kozłowski był w tym sensie indukcjonistą, przy czym podkreślał, że chociaż do praw dochodzimy w drodze indukcji, to uprawomocniamy je, sprawdzając wywiedzione z nich dedukcyjnie zdania faktualne; do dedukcji odwołujemy się także przy przewidywaniu, „wnioskując z tego, co się działo w przeszłości, o tym, co się w przyszłości zdarzyć może”. Wnioskowanie takie jest uprawnione przy założeniu prawa powtarzalności zjawisk (por. wyżej, §1).

9. Etyka

W obrębie problematyki aksjologicznej – a w szczególności etycznej – filozofów tego okresu zajmowały spory: melioryzmu z optymizmem i pesymizmem oraz utylitaryzmu z motywacjonizmem.

W zakresie ogólnego bilansu dobra i zła na świecie – melioryści uważali, że co prawda, wbrew optymizmowi i pesymizmowi, świat nie jest „z natury” ani dobry, ani zły, ale wysiłek ludzi może sprawić, że bilans przechyli się na rzecz dobra. Z kolei na pytanie, co powinno się brać pod uwagę przy indywidualnej ocenie moralnej: wartość rezultatów naszego działania czy słuszność naszych motywów i intencji – utylitaryzm odpowiadał: to pierwsze, a motywacjonizm: to drugie. Kozłowski łączył melioryzm co do aksjologicznej „natury” świata z utylitaryzmem co do oceny moralnej czynów ludzkich, podkreślając, że nie pociąga to za sobą propagowania egoizmu: korzyść, którą ma przynosić słuszne działanie, może być korzyścią naszych bliźnich – a nie wyłącznie naszą. Albowiem fundamentem moralności są „uczucia altruistyczne”: „współczucie z bliźnim, miłość dobra powszechnego i poświęcenie się”.

Oto jak *explicite* formułował swoje postulaty etyczne:

Ostatecznym celem wszystkich przepisów moralności musi być doczesne życie ludzkie, jego pomyślność, pogodzenie dobra ogólnego z dobrem osobnika. Jedyłą dla niej miarą do ocenienia tego, co ma być uważane za dobre, a co za złe, ma być pożytek; jedynym uświęceniem jej przepisów ma być nie natchnienie „uczucia moralnego”, ale naturalne prawa rozwoju społecznego.

10. Estetyka

Kozłowski miał wyrobione poglądy w zakresie estetyki.

Jeśli chodzi o ocenę dzieł sztuki – a dokładniej: dzieł literatury i malarstwa – wyróżniał trzy względy, pod którymi taka ocena może być dokonywana: walory artystyczne (warsztatowe), walory społeczne i walory ekspresywne; tymi ostatnimi – odnoszącymi się do relacji między dziełem sztuki a „uczuciami i myślami” oraz „natchnieniem” jego autora – w zasadzie się nie zajmował.

Oceniać dzieła sztuki wyłącznie z punktu widzenia ich walorów artystycznych chcieli zwolennicy żywego w czasach Kozłowskiego hasła „sztuka dla sztuki”, zgodnie z którym sztuka „w samej sobie zawiera cel”. Kozłowski do nich nie należał. Najważniejsza dla niego było ocena dzieł sztuki z punktu widzenia walorów społecznych – chociaż wypowiadał się także o walorach artystycznych.

Dodajmy od razu, że zdaniem Kozłowskiego na wartości reaguje się – a ostrożniej mówiąc: wyrobiony odbiorca reaguje – przyjemnością (w wypadku wartości dodatnich) lub przykrością (w wypadku wartości ujemnych).

Za wartości artystyczne dodatnie Kozłowski uważał – nie mówiąc bliżej, jak się one do siebie mają: piękno, harmonię i udatność; odpowiednio artystycznymi wartościami ujemnymi były według niego: brzydota, dysharmonia i mierność. Kozłowski podkreślał, że wartości te (wyłączając chyba udatność i mierność?) mogą przysługiwać nie tylko dziełom sztuki, lecz także twórcom przyrody. Wyróżniał przy tym piękno naturalne; jego brak uznawał za świadectwo złego smaku (jako przykłady złego smaku dawał „małe nogi Chinek” i „zbyt ściśnięte kibicie naszych kobiet”).

Zaryzykujmy teraz hipotezę, że harmonia była w istocie rodzajem udatności, i zgódźmy się udatność utożsamić z pięknem artystycznym; podobnie zredukujmy dysharmonię do mierności, a mierność do brzydoty artystycznej. Możemy wtedy spróbować zrekonstruować listę cech dzieł sztuki (dokładniej: literatury i malarstwa), których obecność świadczy według Kozłowskiego o ich pięknie *resp.* brzydocie. Rekonstrukcja ta polega nie tylko na enumeracji owych cech (co nie nastrocza specjalnej trudności), lecz także na ich częściowym przynajmniej uporządkowaniu (które w tym wypadku może być dokonane jedynie intuicyjnie i z dużą dozą niepewności). *Nb.* Luki w rubrykach „biegunowych” tabeli przedstawiającej listę wartości artystycznych łatwo uzupełnić; jeśli tego nie zrobiłem, to dlatego, żeby obraz zrekonstruowany bliższy był temu, co u Kozłowskiego występuje *expressis verbis*.

DODATNIE WARTOŚCI ARTYSTYCZNE	UJEMNE WARTOŚCI ARTYSTYCZNE
doskonałość kompozycji	nieudolność kompozycji
	przeładowanie szczegółami
oryginalność	brak fantazji lub przesadna oryginalność
delikatność <i>resp.</i> właściwa miara	weryzm

W LITERATURZE	
prostota języka	kwiecistość języka i nadużywanie symboli
żywość języka	
	nieporadność rymu (w poezji)
	brak węzła dramatycznego (w teatrze)
	zamęt treściowy
	powtarzanie się wątków
W AKTORSTWIE	
naturalność gry	
przejęcie się rolą	
W MALARSTWIE	
	nieporadny rysunek
	brak gry światła i cieni
	słaby koloryt (<i>resp.</i> nierównowaga kolorów)
„klasyczne” akty kobiece	„brukowe” akty kobiece
W ARCHITEKTURZE	
lekkość (<i>resp.</i> elegancja) konstrukcji	ociężałość (<i>resp.</i> niesmaczność) konstrukcji

Jako wartości społeczne, „realizowane” przez dzieła sztuki, Kozłowski wymieniał:

(a) bogactwo myśli;

(b) „zespolenie” (w wypadku wartości dodatnich) lub niezgodność (w wypadku wartości ujemnych) z warunkami życia, prądami umysłowymi oraz potrzebami społeczeństwa dominującymi w czasie powstania ocenianych dzieł;

(c) dążność lub brak takiej dążności (lub też dążność skierowaną w stronę przeciwną) do: „uobywatelnienia” członków społeczeństwa, uszlachetnienia stosunków społecznych, trzymania się w odpowiednim – tj. ani zbyt niewolniczym, ani zbyt luźnym – stopniu historii i tradycji w przedstawianiu charakterów (w literaturze i teatrze), utrzymywania odpowiedniego dystansu czasowego wobec postaci i zdarzeń przedstawionych (w literaturze i teatrze) oraz poszanowania dla tego, co budzi cześć, oraz przestrzegania zasad przyzwoitości.

Odpowiednikami piękna i brzydoty – byłyby na gruncie wartości społecznych: „szczytność” i „niskość”.

Kozłowski zwracał uwagę na to, że w sztuce realizującej wartości „szczytne” – czyli, jak mówił, w „sztuce obywatelskiej” – występują dwa kierunki: idealizujący („budujący”) i satyryczny („burzący”). Dzieła sztuki należące do pierwszego kierunku spełniają swoją funkcję, przedstawiając odpowiednie IDEALY; dzieła sztuki należące do drugiego kierunku – przedstawiając w sposób ironiczny, z dezaprobatą – ANTYIDEALY.

11. Doktryny filozoficzne

Kozłowski zbadał XIX-wieczne doktryny filozoficzne pod kątem obecności w nich określonych sposobów rozwiązania wskazanych wyżej (por. §§6–9) kontrowersji. Okazało się, że doktryny te należały do dwóch nurtów; nazwijmy je odpowiednio (na własną odpowiedzialność) „nurtem konserwatywnym” i „nurtem rewolucyjnym”. Filozofowie pierwszego nurtu nawiązywali do istniejących już systemów filozoficznych; filozofowie drugiego nurtu starali się zbudować od podstaw systemy nowe – z aspiracjami do nowatorstwa.

Kozłowski przeanalizował specjalnie dwa nurty konserwatywne: neokantyzm (dogłębniej) i eklektyzm (pobieżniej). Pierwszy stanowił nawiązanie do systemu kantowskiego; drugi stawiał sobie za cel uwzględnienie różnych dotychczasowych systemów i uzgodnienie ich ze sobą. Ocena obu tych nurtów konserwatywnych wypadła u Kozłowskiego negatywnie, gdyż efekt usiłowań, podejmowanych w tych nurtach, prowadził ostatecznie do tego samego: ciągu poglądów zasadniczo ze sobą niezgodnych. Było tak dlatego, że system Kanta dawał się interpretować – i był *de facto* interpretowany – na różne sposoby i w drodze nawiązania do różnych części tego systemu (np. do *Krytyki czystego rozumu* lub do *Krytyki praktycznego rozumu*), natomiast eklektyzm usiłował uzgodnić poglądy uzgodnić się niedające, gdyż ze sobą sprzeczne; Kozłowski pokazał to na przykładzie tzw. idealnego realizmu.

Spśród doktryn należących do nurtu rewolucyjnego najwięcej uwagi poświęcił Kozłowski komtowskiemu pozytywizmowi oraz spenceryzmowi – ale rozumianemu jako system samego Spencera, a nie jego naśladowców. Oba je cenił (spenceryzm bardziej) i do obu zgłaszał swój akces, chociaż nie bez zastrzeżeń (liczniejszych w wypadku komtyzmu).

Pozytywizm i spenceryzm miały ze sobą sporo wspólnego, ale były też punkty, w których się między sobą różniły – głównie co do rozłożenia akcentów. Wspólny im był fenomenalistyczny dualizm, interakcjonizm psychofizyczny i ewolucjonizm w ontologii – oraz empiryzm w epistemologii. Jednakże np. empiryzm pozytywizmu był „przedmiotowy” (z naciskiem

na obserwację zewnętrzną), a spenceryzm – przede wszystkim „podmiotowy” (z naciskiem na obserwację wewnętrzną).

12. Filozofia a religia

Przy zasadniczej – w każdym razie postulowanej – neutralności filozofii wobec wszelkich „sporów wyznaniowych” i większości „subtelności dogmatycznych” rozstrzygnięcia niektórych kontrowersji przyjęte w obrębie preferowanych przez Kozłowskiego doktryn filozoficznych musiały jednak popaść w konflikt z religią – a dokładniej z pewnymi filozoficznymi dogmatami przyjmowanymi na gruncie katolicyzmu. W szczególności: (a) determinizm był nie do pogodzenia z dogmatem o interwencji Boga w sprawy tego świata w postaci cudów i z dogmatem o wolnej woli; (b) ewolucjonizm był niezgodny z dogmatem o powstaniu świata – w pełnej jego gatunkowej różnorodności – w drodze jednorazowego aktu Stwórcy; (c) empiryzm zaprzeczał dogmatowi objawienia jako pozaempirycznego źródła wiedzy pewnej; (d) utylitaryzm kłócił się z dogmatem oceny czynów ludzkich poprzez ich intencje, znane tylko osobie działającej i Bogu – Sędziemu Sprawiedliwemu.

Konflikt ten brał się stąd, że filozofia i religia „nawzajem wkraczały w sfery całkiem sobie obce”. Tymczasem naukowe wyniki sprzeciwiają się „pobożnym legendom”, „ludowym baśniom”, prawionym przez „nianki i szpitalne dziady” – ale nie „religijnemu uczuciu”. W nauce „chodzi przede wszystkim o prawdę, o ile ją wyczytać zdoła w księdze przyrody”; zadaniem religii jest zaspokojenie naturalnych „wymagań serca”. Do zakresu religii należą „wszystkie te zagadnienia, o których rozum nic powiedzieć nie może, ale których i odrzucać, jako pozbawionych wszelkiego znaczenia, nie może”.

U Kozłowskiego na konflikt teoretyczny nałożyły się jeszcze tragiczne doświadczenia osobiste, rodzinne i narodowe: nieuleczalna (a w każdym razie w owym czasie niedająca się wyleczyć) choroba oczu, śmierć najbliższych osób w czasie epidemii cholery i klęska Powstania Styczniowego, która pogrzebała jego nadzieje na niepodległość Polski. Doświadczenia te pogłębione zostały przez niefortunne kontakty ze Zgromadzeniem Zmartwychwstańców w Paryżu, wzmagający się ruch ultramontański usztywniający m.in. doktrynalną zawartość katolicyzmu (przez podporządkowanie lokalnych Kościołów papieżowi i nakaz „ślepego posłuszeństwa” wobec Urzędu Kościoła) oraz postawa duchowieństwa – prawosławnego na Półwyspie Bałkańskim i w Rosji oraz katolickiego w Galicji – czynnie ingerującego w pozareligijne obszary życia miejscowych społeczeństw.

Splot tych okoliczności sprawił, że utracie wiary (w szczególności wiary w Opatrzność, o czym sam pisał, oraz w nieśmiertelność duszy i życie pozagrobowe, o czym wiemy ze świadectw jego najbliższego otoczenia), co Kozłowski uważał za sprawę prywatną, towarzyszył u niego publiczny – często nieprzebiegający w słowach (kiedy np. nazywał lwowskich biskupów „trutniami”) – antyklerykalizm. Zawsze jednak stał na stanowisku, że:

Trudno brać komuś za złe, że jest tych lub innych przekonań, jeżeli te przekonania są szczere i wypływają z wewnętrznej potrzeby: jeżeli są aktem wiary, opierającej się czy to na podstawach czysto rozumowych, czy też na pobudkach uczuciowych.

13. Fundamenty psychologii

Podstawy swego ujęcia problematyki psychologicznej Kozłowski wyłożył w nieopublikowanym podręczniku *Psychologii*, który niestety po śmierci autora zaginął – i dotąd nie został odnaleziony. Dlatego zdani jesteśmy na ich rekonstrukcję na podstawie uwag rozrzuconych w różnych pracach; rekonstrukcję tę utrudnia dodatkowo to, że Kozłowski w wielu podstawowych kwestiach się wahał i niejednokrotnie zmieniał swoje stanowisko, często niezbyt precyzyjnie je artykułując.

Przykładem takiego niezdecydowania jest kwestia tego, co odróżnia ontologicznie fenomeny fizyczne od fenomenów psychicznych. Są miejsca, w których Kozłowski przyjmuje tradycyjny pogląd o tym, że swoistością tych pierwszych jest przestrzenność, a tych drugich – czasowość. Są też miejsca, w których za kryterium psychiczności uznana jest świadomość (to, że jednostka przeżywająca te fenomeny jest ich świadoma), która fenomenom fizycznym nie przysługuje. Przyjęcie kryterium świadomościowego ma m.in. trzy ważne konsekwencje: po pierwsze, zarówno fenomeny fizyczne, jak i fenomeny psychiczne mogą mieć lokalizację czasowo-przestrzenną; po drugie, nie istnieją „bezwiedne” fenomeny psychiczne (musiałyby one być „nieświadomą świadomością”) – „bezwiedne” są tylko fenomeny fizyczne (w tym: fizjologiczne); po trzecie, życie psychiczne nie jest procesem ciągłym, skoro w naszym życiu występują luki w świadomości; taką luką jest np. sen (bez marzeń sennych). Nie ma natomiast wątpliwości co do tego, co Kozłowski uważał za epistemologiczne kryterium odróżniania fenomenów fizycznych i psychicznych: było w nim to, że te pierwsze poznajemy za pomocą ekstrakcji, a te drugie – za pomocą introspekcji.

W pewnych wypadkach wahanie Kozłowskiego było spowodowane tym, że nie wyrobił sobie w nich jasnego stanowiska. Tego rodzaju wahania znajdowały wyraz m.in. w chwiejności terminologicznej.

I tak np. nie jest w pełni jasne, jak się według Kozłowskiego mają wrażenia (stany organów zmysłowych wywołane przez oddziaływania zewnętrzne?) do uczuć (odpowiadające tamtym – lub przez nie wywołane – stany duchowe?). Nie zawsze też jest jasne, w których z trzech znaczeń w danym kontekście użyte jest ważne w języku psychologii kognitywnej słowo „doświadczenie” (w odniesieniu do aktu obserwacji? w odniesieniu do zdobytej w dotychczasowym życiu jednostki wiedzy indywidualnej lub przechowywanej w postaci instynktu wiedzy gatunkowej? w odniesieniu do eksperymentu?). Nie jest wreszcie wyraźna granica między aktami uczucia i aktami woli, traktowanymi przez Kozłowskiego niekiedy jako zintensyfikowane akty uczucia, a niekiedy jako nieredukowalne do uczuć postanowienia.

Można – w każdym razie – zaryzykować następującą listę „fundamentów psychologii”, przyjmowanych przez Kozłowskiego (warto porównać tę listę z listą praw z §1):

(I) Zjawiska psychiczne nie następują po sobie w sposób ciągły.

(II) Pomiędzy zjawiskami psychicznymi nie zachodzą związki przyczynowo-skutkowe.

(III) Każdemu zjawisku psychicznemu odpowiada pewne zjawisko fizyczne, ale nie każdemu zjawisku fizycznemu odpowiada jakieś zjawisko psychiczne.

(IV) W tych samych warunkach fizycznych doznajemy tych samych zjawisk psychicznych (w szczególności uczuć).

(V) Myśląc – myślimy zawsze o czymś.

(VI) Myślenie polega na odróżnianiu i upodabnianiu.

14. Temperament i charakter

Przykładem teoretycznego niezdecydowania Kozłowskiego był jego stosunek do tradycyjnej koncepcji temperamentu. Koncepcja ta miała dwa aspekty: klasyfikacyjny i eksplikacyjny. Pierwszy dotyczył tego, co powinno być zasadą klasyfikacji (a raczej typologii) temperamentów – drugi zaś dotyczył fizjologicznego źródła tego, że dana osoba ma ten czy inny temperament.

W czasach Kozłowskiego utrzymywał się wielowiekowy podział temperamentów na sangwiniiczne, flegmatyczne (które Kozłowski nazywał

„limfatycznymi”), choleryczne i melancholiczne (przy czym Kozłowski traktował te dwa ostatnie rodzaje temperamentu jako odmiany jednego: nerwowego); podział ten był efektem skrzyżowania podziałów dokonanych ze względu na siłę i trwałość reakcji uczuciowych danej jednostki wywołanych przez bodźce zewnętrzne (reakcje mocne lub słabe – oraz trwałe lub chwilowe). Zmianie natomiast podlegały poglądy na fizjologiczną genezę wyróżnionych temperamentów: w czasach Kozłowskiego przeważał pogląd, że posiadanie określonego temperamentu jest funkcją stanu układu krwionośnego oraz stanów systemu limfatycznego i nerwowego.

Kozłowski z jednej strony uważał, że cała doktryna temperamentów „nie wytrzymuje krytyki naukowej”, gdyż tradycyjnie wyróżniana temperamenty są zbyt daleko posuniętymi idealizacjami („sztucznymi schematami”), które nigdy nie występują u konkretnych ludzi w czystej postaci. Z drugiej strony jednak skłonny był, zdaje się, ją przyjąć – pod warunkiem zmiany uczuciowych podstaw klasyfikacyjnych z ilościowych na jakościowe (przyjemność – przykrość) i w konsekwencji zamiany dotychczas przyjmowanej listy typów na nową, obejmującą temperamenty wesołe („urodzonych optymistów”), smutne („urodzonych pesymistów”) i zrównoważone (ludzi „praktycznych”).

Temperament Kozłowski skłonny był odróżniać od charakteru człowieka. Analogicznie jak temperamenty dzielił na wesołe, smutne i zrównoważone – tak wśród charakterów wyróżniał „rozumowe”, „uczuciowe” i „czynne”; ludzie o charakterze rozumowym mieliby się kierować w swoich działaniach interesem, ludzie o charakterze uczuciowym – sympatią, a ludzie o charakterze czynnym – harmonią interesu i sympatii. Kozłowski zwracał przy tym uwagę na to, że o ile temperament otrzymujemy w spadku po przodkach, o tyle charakter jest własnym „dorobkiem” jednostki: jest efektem jej pracy nad sobą według wybranego lub narzuconego przez społeczeństwo ideału – np. moralnego. Z drugiej strony – przy różnych okazjach wypowiadał uwagi, nieraz ironiczne, o typowych cechach charakteru przedstawicieli poszczególnych narodowości: że Bułgarzy mają „uległy i rezygnacyjny charakter”; że Niemcy wykazują „szlachetną dążność [...] do cywilizowania barbarzyńskich Słowian”, a nawet w ogóle świata; że narodowymi wadami Polaków jest z jednej strony ryzykanctwo, a z drugiej skłonność do marazu; że Rosjan i Turków łączy „wrodzone” barbarzyństwo, przy czym Rosjanie przewyższają Turków „cynizmem wyrafinowanym i prawdziwie mongolską oschłością serca”; że Rumuni odznaczają się „chytrością, przebiegłością” oraz dochodzeniem do celu „podstępem i intrygą”; że Serbowie są „zacięci i uparci w raz powziętym mniemaniu” itd.

15. Fenomeny psychiczne

Trzema fenomenami psychicznymi Kozłowski interesował się szczególnie: tzw. wolną wolą, snem i myślami samobójczymi.

Jeśli chodzi o wolną wolę, to Kozłowski zmierzał do rozstrzygnięcia trzech „odwiecznych” kwestii: (1) Na czym polega wolność woli? (2) Czy wola ludzka jest – w ustalonym sensie – wolna? (3) Czy teza o wolności woli jest niezgodna z tezą determinizmu? (4) Czy założenie o wolności woli człowieka działającego jest niezbędne do uznania go za odpowiedzialnego za swoje działanie?

Odpowiedź Kozłowskiego na pytanie (1) poprzedzona była ustaleniem, czym jest sama wola. Brzmiało ono tak:

Wola [...] w swej istocie jest jedynie pewnym uczuciem, które doszło do takiego spotęgowania, że staje się na chwilę środkowym punktem życia duchowego, ogniskiem, skupiającym w sobie wszystkie siły rozporządzalne organizmu i popychającym go do działania, którego ostatecznym celem jest albo przedłużenie owego uczucia lub jego sprowadzenie, albo też pozbycie się go i zabezpieczenie od niego.

Otóż człowiek ma wolną wolę, gdy jego wybory i postanowienia nie zależą od „bodźców i pobudek”. Ponieważ zaś czynność jest dowolna, gdy jest świadomie skierowana ku pewnemu celowi:

Człowiek wolen jest nie robić tego, czego chce, ale robić może to tylko, co chce. Chcieć zaś tego, czego nie chce, lub nie chcieć tego, czego chce, nie potrafi on, choćby wyteżył w tym celu całą siłę swego charakteru.

Na pytanie (2) Kozłowski odpowiadał negatywnie: nie ma podstaw do tego, by tak rozumianą wolność woli ludzkiej przyznać. Na wybory i postanowienia danej jednostki wpływają pobudki wewnętrzne (np. przekonania i uczucia tej jednostki), a na te z kolei wpływają bodźce zewnętrzne (np. wrażenia). Zwracał przy tym uwagę, że wszelkie regulacje społeczne i techniki wychowawcze stoją na takim właśnie stanowisku – zakładając możliwość wywarcia skutecznego wpływu na wolę jednostek. *Nb.* WOLNOŚCI WOLI nie należy mylić z WOLNOŚCIĄ CZŁOWIEKA; człowiek

jest mianowicie wolny, gdy może robić to, co chce, i powstrzymywać się od robienia tego, czego nie chce.

Co do pytania (3): teza determinizmu jest niezgodna z tezą o wolności woli, ale nie wyklucza tego, że ludzie w swoich działaniach bywają wolni.

Wreszcie odpowiedź na pytanie (4) – w świetle odpowiedzi Kozłowskiego na pytania (1)-(3) – jest następująca: do uznania, że dana jednostka jest odpowiedzialna za swoje działanie (podkreślmy: czynność dowolną), niezbędne jest, aby jednostka ta (a nie: jej wola!) była w tym działaniu wolna, a więc gdy nie działa pod przymusem zewnętrznym.

Jeśli chodzi o sen, to Kozłowski zajął się głównie zjawiskami uważanymi za pokrewne „zwykłemu” snowi, a więc: halucynacjami, somnambulizmem i hipnozą. Zwrócił m.in. uwagę na to, że nie można – jak to się czasem robi – uznać, że tym, co te stany łączy, jest brak świadomości, jeśli będzie się miało na myśli to, że osoby mające halucynacje, lunatycy i osoby zahipnotyzowane nie mają świadomości ŻADNYCH procesów psychicznych, które są ich udziałem w tych stanach. Jednocześnie podkreślał, że wy tłumaczenie tych niewątpliwie złożonych fenomenów nie wymaga odwołania się do jakichś nowych prawidłowości psychologicznych – nieznanych „zwykłej”, „urzędowej” psychologii.

Jeśli chodzi o myśli samobójcze, to Kozłowski starał się odpowiedzieć na pytanie, w jakich wypadkach mamy prawo mówić o samobójstwie oraz jakie są powody pojawiania się myśli samobójczych.

Analiza fenomenu samobójstwa doprowadziła go do uznania, że samobójstwem jest zamierzone zadanie sobie śmierci, i do wyodrębnienia trzech jego rodzajów ze względu na powody do niego prowadzące: (a) samobójstw mimowolnych – dokonanych pod wpływem namiętności wyzwolonych podczas napadów padaczkowych lub urojeń prześladowczych; (b) samobójstw „kojących”, uśmierających „ból istnienia” – dokonanych wskutek stłumienia popędu samozachowawczego; (c) samobójstw przemyślanych („stoickich”) – dokonanych pod wpływem „spokojnego postanowienia” w sytuacji niemożności „pozytywnego” działania zgodnego z uznawanymi przez samobójcę zasadami (zwłaszcza moralnymi). Kozłowski uważał, że samobójstwo nie może być udziałem zwierząt, które nie mogą sobie INTENCJONALNIE zadać śmierci, gdyż, jego zdaniem, nie są zdolne utworzyć sobie niezbędnego w takim wypadku wyobrażenia własnej śmierci oraz świadomie przeciwstawić się popędowi samozachowawczemu – ani tym bardziej ocenić pod względem moralnym sytuacji, w jakiej się znalazły. To, co bywa uważane za przypadki samobójstwa wśród zwierząt, jest albo skutkiem ich nieostrożności lub nieuwagi, albo przypadkowym skutkiem wyładowania na sobie wściekłości,

wywołanej zewnętrznej interwencją, albo wreszcie skutkiem np. utraty apetytu (będącego bodźcem do szukania pożywienia) pod wpływem smutku lub tęsknoty po utracie osoby lub miejsca, z którymi się żyły.

Ubocznym efektem analizy samobójstwa była krytyka potępienia samobójców na podstawie rozpowszechnionego dogmatu, że człowiek nie ma prawa pozbawiać się życia, którego sam sobie nie udzielił. Kozłowski wskazywał dwa główne argumenty przeciwko takiemu potępieniu: po pierwsze, samobójstwa przemyślane – które mogłyby być ewentualnie oceniane moralnie – świadczą bardziej o wyrobieniu moralnym osób je podejmujących niż o ich moralnym upadku; po drugie, gdyby dogmat, na który powołują się ludzie potępiający samobójców, był słuszny, to na jego podstawie potępione powinno być także społecznie usankcjonowane zabijanie przestępców mających legalne wyroki śmierci.

16. Ideały indywidualne i grupowe

Ludzie pragnęliby być szczęśliwi. Kozłowski definiuje trzy pojęcia szczęścia: absolutne, relatywne i relacyjne. W pierwszym wypadku utożsamia ABSOLUTNE szczęście z wewnętrznym zadowoleniem, osiąganym dzięki chwilom przyjemności i rozkoszy, radości, uniesień i zachwyków. W drugim wypadku ktoś jest RELATYWNIE szczęśliwy, gdy powodów do wewnętrznego zadowolenia ma więcej niż powodów do wewnętrznego niezadowolenia biorącego się z chwil przykrości i cierpień, smutków, rozpacz i odrazy. W trzecim wypadku jedna osoba jest RELACYJNIE szczęśliwsza od drugiej, gdy suma chwilowych przyjemności i rozkoszy, radości, uniesień i zachwyków, będących udziałem pierwszej, jest większa od sumy tych stanów będących udziałem drugiej.

Kozłowski uważał, że czynnikami sprzyjającymi przeżywaniu stanów dających poczucie szczęścia są: dobrobyt materialny (dostosowany do pozycji umysłowej jednostki), silne kontakty rodzinne i przyjacielskie oraz patriotyzm – czyli „głęboko rozwinięte poczucie swych obowiązków społecznych”.

Można przyjąć, że skoro każda społeczność jest zbiorem indywidualów, to ideały grupowe są „sumą” indywidualnych ideałów członków tej społeczności. Jeśli więc wyłącznym lub przeważającym ideałem indywidualnym w danej społeczności jest osiągnięcie szczęścia lub spokoju wewnętrznego, to ideałami grupowymi byłyby odpowiednio szczęście lub spokój wewnętrzny tej społeczności. Jednakże społeczność nie jest tylko „mechanicznym” zbiorem indywidualów; indywiduala tworzące daną społeczność wchodzą

ze sobą ponadto w pewne określone relacje – i ideały grupowe mogą dotyczyć sposobu ułożenia tych właśnie relacji.

Spółeczność jest więc szczęśliwa, gdy stosunki międzyludzkie w niej panujące sprzyjają szczęściu jej członków. Kozłowski wymieniał cztery takie społeczne warunki szczęścia jednostki: właściwy poziom interioryzacji norm moralnych, swobodę polityczną, „słuszny rozdział narodowego bogactwa” i tolerancję w zakresie przekonań światopoglądowych. (Wrócimy do tych spraw niżej – w §21.)

17. Mistyfikacje psychologiczne

W połowie XIX wieku pojawiła się pewna odmiana dualizmu ontologicznego, którą nazwano „spirytyzmem”. Głównymi składnikami tej odmiany dualizmu była wiara w to, że istnieją ludzie obdarzeni jedną z czterech niezwykłych zdolności: (a) „bezprzrządowego” – w drodze wyłącznie oddziaływania czysto psychicznego – wywoływania zmian fizycznych w świecie; (b) porozumiewania się telepatycznego z duszami innych ludzi; (c) porozumienia się z duchami, tj. duszami zmarłych, za pośrednictwem osób zwanych „mediami”; (d) „widzenia” przyszłości, a więc jasnowidztwa. Spirytyzm miał dwie formy: antynaukową i „naukową”. Spirytyści antynaukowi przyjmowali pogląd zwany „mesmeryzmem”, zgodnie z którym aktywność spirytystyczna jest przejawem nieznaną dotąd nauce „siły przyrody” („magnetyzmu zwierzęcego”) – i ci, którzy jej istnienie kwestionują, dają świadectwo swojej ciasnocie umysłowej. Spirytyści „naukowi” starali się nadać swojej aktywności pozory naukowości, odwołując się do pewnych abstrakcyjnych rozszerzeń dokonywanych na gruncie „czystej matematyki” lub „czystej fizyki”; „cudowne” pojawienie się czegoś (np. ducha) w „zwykłej” przestrzeni trójwymiarowej usiłowali tłumaczyć przejściem tego czegoś do tej przestrzeni z niedostępnego dla nas czwartego wymiaru, a zniknięcie – przejściem do tego wymiaru z naszej trójwymiarowej przestrzeni.

Kozłowski, chcąc ocenić zasadność spirytyzmu, przeanalizował wiele doniesień i opisów tzw. seansów spirytystycznych i doszedł do następujących wniosków: (1) Szczegóły opisów seansów spirytystycznych są mało wiarogodne. (2) Warunki, w których odbywają się te seanse, nie dają możliwości zajęcia postawy krytycznej przez ich obserwatorów. (3) Wiele efektów spirytystycznych da się wyjaśnić w kategoriach niespirytystycznej nauki, np. fizjologii. (4) Wiele z nich jest do osiągnięcia – i było osiągniętych – przez odpowiednio uzdolnionych prestidigitatorów. (5) W niektórych wypadkach

okazało się, że spirytyści i ich media byli zręcznymi oszustami. (6) Spirytyzm antynaukowy próbował podważyć prawa naukowe, mające za sobą mocne potwierdzenie w metodycznie stwierdzonych faktach znanych od tysięcy lat – a spirytyzm „naukowy” dokonywał nieuprawnionej (i naukowo nieweryfikowalnej) interpretacji pewnych idealizacji matematyczno-fizycznych (por. wyżej, §5). (7) Fakt, że spirytyzm potraktowali serio niektórzy uczeni, da się wytłumaczyć tym, że doszło u nich do „zdwojenia osobowości”, polegającego na tym, że w różnych fazach życia duchowego jednostka ma różną osobowość intelektualną i emocjonalną.

Na podstawie tych analiz Kozłowski ocenił spirytyzm jako „arlekinadę”, „farsę”, „kuglarstwo”, „szarlatanizm” – wykorzystujące ludzką naiwność – lub w najlepszym wypadku jako „urojenia bujnej wyobraźni”.

18. Pedagogika

Kozłowski był urodzonym pedagogiem praktykiem – ale też starał się swoją praktykę pedagogiczną „uteoretyzować”.

Uważał więc, że dobry nauczyciel powinien kierować się trzema „fundamentalnymi zasadami pedagogiki”: zasadą komunikatywności, atrakcyjności i metodyczności wykładu. Zgodnie z zasadami komunikatywności („popularności”) i atrakcyjności – wykład, zarówno mówiony, jak i pisany (podręcznikowy), powinien objaśniać kwestie, których dotyczy, w sposób przystępny dla każdego, kto ma przygotowanie odpowiednie dla danego stopnia nauki, oraz tak, aby ucznia *resp.* czytelnika nie nużyło przyswajanie przekazywanych treści. Zgodnie z zasadą metodyczności – treść wykładu powinna być uporządkowana w ten sposób, że: (a) na pierwszy plan wysunięte są kwestie istotne, a kwestie mniej ważne znajdują się „w tle”; (b) najpierw poruszone są rzeczy łatwiejsze do uchwycenia i dopiero po ich opanowaniu przez odbiorcę wolno przejść do rzeczy trudniejszych.

Jedną z rzeczy, która sprawia najwięcej kłopotów pedagogom w ich stosunkach z podopiecznymi – jest upór tych ostatnich. Kozłowski zwrócił uwagę na dwa pospolite błędy przy postępowaniu w sytuacji, w której objawia się upór. Pierwszy błąd polega na mieszanu uporu z krnąbrnością (nieposłuszeństwem, przekornością), a drugi na uznawaniu, że remedium na upór jest „łamanie go”.

Tymczasem upór jest – zdaniem Kozłowskiego – rudymenarną formą aktu woli: obstawaniem przy raz powziętym zdaniu lub postanowieniu, przy czym motywem tego obstawania jest nie przekonanie, że to zdanie jest

prawdziwe lub uzasadnione, a to postanowienie słuszne, lecz „uboczne interesy”, np. autoafirmacja lub ambicja. Zjawisko to występuje u tzw. ludzi słabego charakteru, u starców, mających wolę już „rozprzęgniętą”, oraz – co Kozłowskiego szczególnie interesowało – u dzieci, niemających jeszcze w pełni ukształtowanej woli. Otóż w tym ostatnim wypadku – łamanie upor, zwłaszcza w chwili „roznamietnienia” dziecka – może doprowadzić do wolicjonalnej atrofii w jego przyszłym życiu. Właściwym postępowaniem jest tutaj cierpliwe i wyrozumiałe kształtowanie charakteru dziecka w kierunku tego, żeby pierwiastki rozumowe przeważały nad pozarozumowymi – tak, aby ono samo mogło kierować swoją wolą we właściwym, rozumnym kierunku. Dzięki takiemu postępowaniu dziecko „nierozumnie” uparte staje się w końcu człowiekiem niezłomnych przekonań „rozumnych”: człowiekiem o silnym charakterze.

Kozłowski wypowiadał się także ogólnie na temat dwóch rodzajów pedagogiki: pedagogiki publicznej i prywatnej (domowej).

Wadę tej ostatniej widział w tym, że wychowanie domowe, „pozostawione dowolnemu upatrzeniu rodziców”, narażone jest na to, że nie mają oni często wystarczających kompetencji, że nieraz „trzymają się zwyczajów uświęconych praktyką” będących w istocie przesądami pedagogicznymi, i że nieraz o kształcie procesu wychowawczego decyduje „temperament, chwilowe usposobienie lub fantazja” rodziców. Natomiast w wychowaniu publicznym (chyba wbrew faktom...) Kozłowski dostrzegał same zalety. Jak pisał:

[Zostaje ono] pod opieką państwa, pod ścisłą kontrolą społeczeństwa, korzysta w mniejszym lub większym stopniu z nabytków postępu i oświaty powszechnej i pozbywając się złych metod, przyswaja sobie coraz lepsze, bardziej zgadzające się z naturą młodzieńczego wieku i przeznaczeniem człowieka.

19. Panslawizm i mesjanizm

Kozłowski – czynny uczestnik Powstania Styczniowego – dokonał szczegółowej analizy doktryn historiozoficzno-politycznych wykorzystywanych przez carat – będący wrogiem Polski „gorszym od szarańczy” – do ukrywania swoich celów imperialnych. Wyodrębnił przy tym trzy główne idee, obecne w tych doktrynach w różnych konfiguracjach. Były to idee: słowianofilstwa (w wersji rosyjskiej i ukraińskiej), panslawizmu (idei genetycznie czeskiej – ale o aspiracjach ogólnosłowiańskich) i mesjanizmu (polskiego).

Idea pierwsza była ideą hegemonii Rosji, najpierw na Ziemiach Ruskich, potem na Słowiańszczyźnie, a w końcu na całym świecie: hegemonii kulturowej (moskalofilstwo), w tym językowej (dominacja języka rosyjskiego) i religijnej (monopol prawosławia), oraz hegemonii politycznej (panmoskwicyzm). Idea druga była postulatem zjednoczenia całej Słowiańszczyzny. Idea trzecia była deklaracją cywilizacyjnej misji Polski.

U podłoża rosyjskiego słowianofilstwa w obu jego postaciach: moskalofilstwa i panmoskwicyzmu – leżało, zdaniem Kozłowskiego, błędne założenie, że Moskwa jest depozytariuszem słowiańskich ideałów wolności i braterstwa między ludźmi. Tymczasem *de facto* „cywilizację moskiewską” ukształtowały przede wszystkim pierwiastki „mongolskiej zaborczości” (propagowanie niewolniczej uległości u swoich, eksterminacja innych – zwłaszcza „niepokornych” – narodowości, międzynarodowe intrygantwo polityczne za pomocą oficjalnych przedstawicielstw dyplomatycznych i tajnych płatnych agentów) wzmocnione bizantyńskimi aspiracjami i ceremoniałem.

Znamienne było stanowisko Kozłowskiego wobec ruskiej (ukraińskiej) formy słowianofilstwa:

W każdym sporze jedno prawo powinno być zastosowane do obu stron; [...] więc jak długo będzie chodzić li o to, czy Ruś ma należeć do Moskwy, czy do Polski, Polska swych praw nieprzedawnionych do Rusi wyrzekać się nie może. Pokąd Ruś drogą plebiscytu, przeprowadzonego nie pod opieką czynowników moskiewskich, ale swobodnie, po wypędzeniu z niej tychże czynowników, nie orzecze o swej przyszłości, potąd Polacy, opierając się na prawie historycznym, wyrzekać się nie mogą Rusi i nad jej wyzwoleniem tak samo pracować, jak i nad swoim.

Panslawizm – czeskiego pochodzenia – opierał się również na błędnym założeniu: na micie cywilizacyjnej jedności Słowian w czasach prehistorycznych. Ideologowie panslawizmu mieszały ponadto ze sobą, zdaniem Kozłowskiego, dwie kategorie polityczne: narodowości i „plemienności”. Tymczasem są co prawda narody bułgarski, czeski, polski, serbski itd., ale „narodu słowiańskiego” nie ma. Poszczególne narody słowiańskie wytworzyły odrębne centra cywilizacyjne, które obecnie połączyć można by tylko presją polityczną lub militarną.

Z kolei wszystkie formy polskiego mesjanizmu – z mesjanizmem mistycznym, tj. towiańszczyzną, na czele – przeciwstawiały się zbrojnej

walce Polaków z zaborcami: przede wszystkim z Imperium Carskim. Zamiast walki propagowały kult „ofiary”, a więc w konsekwencji pokornego znoszenia „jarzma moskiewskiego”, i ideał samodoskonalenia („sprawę bożą”) – co miało skłonić „świat” do moralnego oczyszczenia, powszechnego braterstwa i w konsekwencji także wyzwolenia Polski. Kozłowski w związku z tym „mistrza Andrzeja” (Towiańskiego) – który sam mienił się „Sługą Bożym” – nazywał sarkastycznie sługą... cara.

20. Socjalizm i komunizm

W czasach Kozłowskiego uformowały się trzy „rewolucyjne” doktryny polityczno-ekonomiczne: socjalizm, komunizm i nihilizm. Jak pisał Kozłowski – ich wspólnym „aktem wiary” był kontraktualizm: koncepcja, zgodnie z którą źródłem porządku społecznego jest tzw. umowa społeczna.

Początkowo – w czasie pobytu w Paryżu – Kozłowski miał pewne złudzenia co do socjalistów:

Potępiając w nich błędy rozumu, [należy] uczcić intencje i oddać należną pochwałę uczuciom, które nakłoniły ich do szukania lekarstwa na cierpienia ludzkości w tym, co zapewniając jednostce spokój i dobrobyt, odziera ją z wolności; co ludzkość całą zamieniając w klasztorną kongregację, zamyka przed nią drogę postępu, otacza ją nieprzekraczalnym murem chińskiej stagnacji. [...] [Źródłem tych intencji i uczuć] jest położenie wyrobniczej klasy, uginającej się pod tyranią kapitału, upadającej pod jego ciężarem i niemającej dość sił do walczenia z nim. [...] [Da się to uchwycić] tylko tu, w Paryżu, i tylko przez tego, kto lubo się obeznał ze szczegółami paryskiej nędzy, nie przestała go ona przecieżyć razić, i każdym razem, gdy ukaże mu swe sine oblicze, żywym przejmuje go bólem i smutne myśli nasuwa.

Wkrótce jednak te złudzenia prysły. Kozłowski uznał wszystkie te doktryny za teoretycznie błędne i praktycznie groźne. Oto jego późniejsze słowa o socjalistach, komunistach i nihilistach:

Chcieliby ludzkość przerobić, zaczynając nie od treści wewnętrznej, ale od formy – wtłaczając życie ludzkie w kształty wręcz mu przeciwne.

W swej sangwinicznej niecierpliwości chcieliby jednym zamachem uszczęśliwić ludzkość, uwalniając ją raz na zawsze od jej bied i nędzy za pomocą przeobrażeń, nieuwzględniających ani natury ludzkiej z jej potrzebami zarówno umysłowymi, jak i fizycznymi, ani przeszłości dziejowej, wypisanej w sercu ludzkim niełatwymi do starcia literami.

W swym sangwinicznym niezadowoleniu z obecnego porządku świata grożą mu mordem i pożogą i zapowiadają zupełne przeobrazenie społeczeństwa na nowych podwalinach.

Partia nihilistyczna [...] pragnie [...] znieść wszystkie formy państwowego bytu [i] na ruinach politycznych instytucji ustanowić [swoje] socjalno-ekonomiczne stosunki.

Nic dziwnego, że uczestnictwo Polaków w Komunie Paryskiej nazywał „nieszczęśliwym udziałem w paryskiej katastrofie”.

21. Transformizm

Jaka była doktryna – a w istocie utopia – polityczno-ekonomiczna samego Kozłowskiego, który odrzucał „rewolucyjne” doktryny socjalizmu, komunizmu i nihilizmu – ale także doktrynę konserwatyzmu?

Nazwijmy poglądy Kozłowskiego w tej dziedzinie „transformizmem polityczno-ekonomicznym” – albo krócej: „transformizmem” – chociaż sam Kozłowski tego terminu nie używał; skądinąd nie używał też żadnego innego terminu w takiej funkcji.

Diagnoza, stanowiąca punkt wyjścia transformizmu, była następująca:

Są dwa rodzaje postępu: postęp w zakresie rozwijania w poszczególnych ludziach „wszystkich stron natury ludzkiej” oraz postęp w zakresie stosunków społecznych, polegający na rozszerzaniu się zakresu wolności (w tym „swobody moralnej” i „niezależności badań naukowych”) i równości członków społeczeństwa. W tym ostatnim zakresie – jak pisał – wolność i równość były „głównym aktem jego wiary politycznej”. Nic dziwnego, że „głównym warunkiem postępu” społecznego jest „wzajemna tolerancja” – podkreślmy: wzajemna, a nie jednostronna. Ponieważ stosowanie przymusu prawnego – a tym bardziej rewolucyjnego – w stosunkach społecznych sparaliżowałoby taki postęp, jedyną metodą stopniowego, ewolucyjnego rozszerzenia zakresu wolności i równości jest upowszechnianie oświaty. W ten sposób przymus prawny zastąpiony zostaje przymusem wywieranym przez opinię publiczną

i przez krzewioną przez nią „obyczajowość”; co prawda przymus ten bywa „straszniejszy w swych skutkach” od przymusu prawnego i rewolucyjnego, ale jest za to bardziej „ludzki”, gdyż opiera się na „szlachetniejszych pobudkach”.

Przykładem skutków wspomnianego paraliżu edukacyjnego była sytuacja, która się wytworzyła na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej po tzw. rzezi humańskiej. Kozłowski tak tę sytuację – z goryczą – opisywał:

Widome są przyczyny tej burzy socjalnej, która wywołana postronnym poduszczaniem, wstrząsnęła podstawami naszego bytu.

Były nimi nadużycia szlachty. [...]

Prawda, że hajdamaczyzna zginęła wśród wywołanej przez siebie burzy, a wraz z nią wróciły w piekło szatany zniszczenia; prawda, że wkrótce też zginęła i szlachta jako stan polityczny. Lecz czy przez to stosunki społeczne zmieniły się? Szlachcic, jak dawniej, był właścicielem ziemi i ludzi, panem ich szczęścia i dorobku; lud, jak dawniej, pozbawiony praw, został na łasce lub niełasce szlachcica, którego dowolności ani ograniczała ustawa, ani miarkowała oświata. [...]

[Szlachta] nie trwożyła się więcej hajdamaków, a uciszywszy swe sumienie argumentem, że to Moskwa była sprawczynią roku 1768, broiła po dawnemu, niepomna na przyszłość, usiłująca zapomnieć o przeszłości.

Diagnoza powyższa usprawiedliwiała główny postulat polityczno-ekonomicznej utopii Kozłowskiego: że należy upowszechnić oświatę, co stymuluje oba rodzaje postępu, indywidualny i grupowy – w szczególności narodowy i w konsekwencji ogólnoludzki – przez „podnoszenie ludu do stanowiska obywateli kraju, świadomych swych powinności”.

Postulat ten starał się Kozłowski sam realizować: od czasów młodości (kiedy brał czynny udział w ruchu chłopomańskim) po schyłek życia (kiedy udzielał się jako prelegent uniwersytetów ludowych).

22. Kosmopolityzm i patriotyzm

Kosmopolityzm wysuwa hasło troski o dobro ludzkości – w miejsce troski o osobiste dobro narodów czy jednostek. Kozłowski uważał tak rozumiany kosmopolityzm za propagandową fikcję, gdyż tzw. ludzkość była – według niego – „zupełną abstrakcją”, podczas gdy konkretnymi są właśnie narody

i tworzące je jednostki; np. bycie Polakiem jest „bagażem” kulturowo-cywilizacyjnym, z którym poszczególni Polacy się rodzą. Wniosek z tego był taki:

Jakkolwiek dobro ludzkości winno być ostatecznym celem usiłowań człowieka, cel ten jednakże nie może być inaczej osiągnięty, jak drogą pośrednią, przez pracę pojedynczych ludzi, skierowaną ku dobru własnego ich narodu.

Tym, co może być uważane za „dobro ludzkości” – niesprowadzalne do dobra poszczególnych jednostek i narodów – jest co najwyżej „harmonia stosunków międzynarodowych”.

Patriotyzm Kozłowski definiował jako „przywiązanie do narodu” i „rodzinnej ziemi”. Przez „naród” zaś rozumiał zbiór (w sensie mereologicznym, a nawet więcej: organicznym) ludzi powiązanych wspólną tradycją, obejmującą m.in. mowę, sztukę (w szczególności literaturę), historię i obyczaje. Kiedy więc mówi się o duchu narodowym, to dokonuje się poetyckiej personifikacji.

Być „przywiązanym do narodu” – to jest cenić narodową tradycję, ale nie całą, gdyż są w niej „różne fazy rozwoju i upadku”, lecz to, co w niej zgadza się z aktualnymi „celami i przeznaczeniem społecznego bytu” narodu. Kozłowski pisał obrazowo:

Można ją [*scil.* tradycję] nazwać „kapitałem narodowym”, „moralną spuścizną po przodkach”. Pamiętać atoli należy, że nie jest ona kapitałem żelaznym, ale obiegowym – i w używaniu go musimy się oglądać na kursy bieżącej chwili.

Odwołując się do personifikacji tradycji w postaci ducha narodowego, możemy powiedzieć, że jest on wypadkową „przeszłości narodowej” i „obecných dążeń”. Aby być świadomym patriotą, trzeba znać tę przeszłość i mieć świadomość tych dążeń: „świadomość dziejowego swego zadania”. W odniesieniu zaś do współczesnej Kozłowskiemu sytuacji narodu polskiego:

Mieć dziejowe zadanie, jest to mieć przed sobą przyszłość wyraźną, ściśle określoną i zrozumiałą dla wszystkich; [...] jest to [...] pilnować swego stanowiska, gdy się je już raz zdobyło, albo dążyć do zdobycia lub odzyskania go, gdy się go nie ma albo straciło.

Realizacja takiego „dziejowego zadania” wymaga, rzecz jasna, nie „brawury („chwilowego zapału”), „improwizacji” czy „sentymentalizmu”, lecz „praktycznej” determinacji, „ciągłej wytrwałości”. I w takiej „ciągłej wytrwałości” przejawia się właśnie prawdziwy patriotyzm. Wymaga on przy tym postawy otwartości wobec innych narodów:

Warunkiem czerstwości i siły narodowego życia jest nie zasklepienie się w sobie i odsuwanie wszystkiego, co jest nowe i obce, ale nieustanna wymiana pojęć i myśli, żywe interesowanie się tym, co powstaje w łonie czasu, co się wyłania z biegu wypadków dziejowych, słowem: najściślejsza solidarność z życiem umysłowym innych narodów, z którymi, czy chce, czy nie chce, [każdy naród] musi zostawać w ciągłych stosunkach. [...] Narodowi nie wolno bezkarnie wyosabniać się spośród powszechnego ruchu cywilizacyjnego i pod pozorem jakiejś misji dziejowej, z obawy zatracenia pierwiastków narodowych, pozostawać obojętnym widzem walk i wysiłków ogólnych.

Przy tym wszystkim Kozłowski deklarował, że czuje „sympatię dla ludzi, poświęcających się dobru swego narodu, chociażby w kierunku źle rozumianym, ale w dobrej wierze”. Niewykluczone, że deklaracja ta była u Kozłowskiego czymś w rodzaju usankcjonowania swego udziału w Powstaniu Styczniowym.

23. Reguły krytyki

Kozłowski miał znakomitą orientację we współczesnej sobie filozofii europejskiej i amerykańskiej; świadczą o tym liczne jego relacje z angielskiej, francuskiej, niemieckiej i amerykańskiej literatury filozoficznej swoich czasów.

Relacje te miały charakter referująco-krytyczny. Nie sposób przedstawić tutaj rezultatów tych relacji – nawet w warstwie krytycznej. Można natomiast – i warto – zrekonstruować reguły krytyki (i ogólniej: ewaluacji), których przestrzeganie Kozłowski zalecał i które sam starał się respektować.

Dwie reguły dotyczyły czynności wstępnych, poprzedzających przystąpienie do oceny jakiegoś dzieła filozoficznego.

Pierwsza reguła nakazywała rozstrzygnąć, czy dane dzieło jest w ogóle dziełem NAUKOWYM, czy tylko NAUKOPODOBNYM. Albowiem:

Krytyce podlegać może tylko takie dzieło, które mniej lub więcej odpowiada wymaganiom naukowym, do którego można zastosować obowiązujące powszechnie prawa, którego autor narzeczcie uznaje konieczność tych prawideł, chociażby nie zawsze trzymał się ich ściśle.

Druga reguła nakazywała rozstrzygnąć, czy dane dzieło ma być poddane krytyce ZEWNĘTRZNEJ, czyli – jak mówił sam Kozłowski – „zasadniczej”, czy też krytyce WEWNĘTRZNEJ.

W wypadku tej pierwszej chodzi o to, żeby badać najpierw, czy główne poglądy, wyrażane w ocenianym dziele, są „słuszne”, tj. zgadzają się z aktualnym „stanem nauki” – nie zaś np. z naszymi „nałogowymi upodobaniami” – a następnie czy „szczegóły” zgadzają się z owymi poglądami głównymi. W wypadku tej drugiej stosuje się tę „miarę oceniania”, którą „uznawał” i której „używał” sam autor.

Pozostałe reguły dotyczyły kryteriów oceny dzieł, które przeszły sito reguł wstępnych. Najważniejsze z tych kryteriów były u Kozłowskiego następujące: (a) gruntowność potraktowania problematyki (tekst nie powinien sprowadzać się do powierzchownych dywagacji); (b) oryginalność proponowanych koncepcji i sformułowań (tekst nie powinien zawierać zbyt dużej liczby cytatów – zwłaszcza w językach obcych); (c) merytoryczność argumentacji (w tekście nie powinno się stosować argumentacji *ad auctoritatem*); (d) koncentracja tematyczna (w tekście nie powinno być zbędnych dygresji). W wypadku tekstów polemicznych Kozłowski dodatkowo zalecał m.in. unikanie namiętnych filipik, czysto dialektycznej (werbalnej) szermierki i wrywania z kontekstu poddawanych analizie fragmentów.

Reguły powyższe dotyczą oceny poddawanych krytyce dzieł filozoficznych – pod względem materii (treści). Kozłowski przywiązywał dużą wagę także do oceny ich formy – a więc budowy tekstu i używanego języka.

Jeśli chodzi o budowę – dzieło filozoficzne powinno mieć konstrukcję regularną – a więc powinno zachowywać zasadę symetrii (tj. poszczególne segmenty powinny mieć właściwą objętość) i zasadę „przekomponowania” (tj. nie powinno być zbędnych powtórzeń).

Jeśli natomiast chodzi o język dzieł naukowych, to Kozłowski stawiał wobec niego wymogi literackie i interpretacyjne.

Ogólna dyrektywa Kozłowskiego odnosząca się do wymogów literackich brzmiała:

Od dzieł naukowych niepodobna wymagać artystycznych zalet, można wszakże żądać, ażeby były pisane w sposób, który by przynajmniej nie odstręczał od czytania. [...] [Aby były] jasne jak kryształ i zajmujące jak powieść.

W szczegółach chodziło o to, aby język był, po pierwsze, wytworny (ale wolny od deklamacyjności i niepotrzebnej retoryki), poważny (ale nie pompatyczny), zwięzły (a nie rozwlekły „jak u Niemców”), a zarazem żywy (a nie sztywny, nudny, bez wyrazu). Kozłowski był również czuły na czystość języka: tępił neologizmy (typu „ostęp dziejowy”, „uzespolenie”), galicyzmy, germanizmy (typu „młody człowiek” zamiast „młodzieniec”) i romanizmy. (Skądinąd język jego własnych prac nie był pod tym względem bez zarzutu; por. wyżej – „Wprowadzenie”).

Po drugie, chodziło o to, aby język był zrozumiały (co wymaga m.in. podawania ścisłych określeń) i przystępny (co zapewniają m.in. odpowiednio dobrane przykłady).

Jeśli chodzi o przekłady, to – po trzecie – chodziło o to, aby były robione ze znajomością rzeczy (tj. aby tłumacz dobrze orientował się w problematyce przekładanego dzieła) i sumiennie (*versus* niedbale, niezdarnie). Tutaj bowiem:

Jeden wyraz źle użyty, jeden spójnik opuszczony, przymiotnik niepotrzebnie dodany – mogą rzecz zaciemnić i uczynić ją zgola niezrozumiałą.

24. Tradycja

W porównaniu z innymi myślicielami polskimi XIX wieku Kozłowski stosunkowo nieźle znał rodzimą tradycję intelektualną. Przez karty jego twórczości przewijają się nazwiska kilkudziesięciu filozofów – Polaków: od Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Sebastiana Petrycego i Andrzeja Maksymiliana Fredry po Juliana Ochorowicza, Adama Mahrburga i Kazimierza Twardowskiego.

Odnosił się do rodzimej tradycji selektywnie.

Do nurtu analitycznego świadomie nawiązywał. Spośród filozofów tego nurtu cenił zwłaszcza Jana Śniadeckiego – za to m.in., że: (a) występował „przeciwko owej filozofii, co się opiera na urojeniach, na słowach niezrozumiałych, na sekciarskich mniemaniach mylnych i wątpliwych, żądając natomiast, ażeby [filozofia] swą budowę zakładała na wiadomościach

rzetelnych i dobrze zgruntowanych, na prawdach jasnych i niezaprzeczonych”; (b) poddał trafnej krytyce system Kanta; (c) uznał uwagę za „najważniejszy czynnik poznania”. U Twardowskiego, którego kariera naukowa za życia Kozłowskiego dopiero się zaczynała, chwalił „dokładność” analizy relacji psychologia–fizjologia–filozofia.

Nurt spekulatywny – od Józefa Marii Hoene-Wrońskiego po Wojciecha Dzieduszyckiego – stanowczo odrzucał (a nieraz po prostu wyszydzał jako „rodzaj zбочzenia umysłowego”), ale nie przeszkadzało mu to widzieć pewne zalety w dorobku niektórych przedstawicieli tego nurtu. Podnosił „głębką wiedzę i oryginalne rozwijanie szczegółów” u Karola Libelta, Bronisława Trentowskiego i Augusta Cieszkowskiego; u Trentowskiego cenił dodatkowo terminologię, w której „pomimo cudactw znajdzie się niejedna rzecz dobra”, a w jego podręczniku do logiki (*Myślini*) znajdował „oryginalność w pomyśle”, „talent w opracowaniu”, „trafne uwagi i spostrzeżenia wypowiedziane żywo, z ogniem i z poetyczną werwą” (zwłaszcza w rozdziale o sofizmatach). *Historię logiki* Henryka Struvego uważał za „dziełko [...] opracowane starannie, niezbędne [...] dla każdego, kto się zajmuje poważniejszymi studiami” na ten temat.

Warto także podkreślić u Kozłowskiego dobrą znajomość polskiej poezji. Cytował z upodobaniem i uznaniem m.in. Mikołaja Reja, Stanisława Trembeckiego, Ignacego Krasickiego, Kazimierza Brodzińskiego, Adama Mickiewicza, Seweryna Goszczyńskiego i Juliusza Słowackiego – a Mickiewiczowi i Goszczyńskiemu, których oceniał szczególnie wysoko – poświęcił odrębne szkice.

Zaskakujące, że o Henryku Sienkiewiczu – bądź co bądź autorze *Trylogii*, której akcja w części rozgrywała się w rodzinnych stronach Kozłowskiego – wyrażał się z przekąsem, że jego powieści pisane są „dla efektu, z pogwałceniem wszelkiej prawdy”. O Bolesławie Prusie wspominał jedynie jako o uczestniku seansów spirytystycznych aranżowanych w Warszawie przez Juliana Ochorowicza. Rozczytywał się natomiast w *Listach* Narcyzy Żmichowskiej.

25. Autoportret

Głównym źródłem naszej wiedzy o tym, jak Kozłowski widział samego siebie, są listy do Izabeli Zbiegniewskiej oraz krótkie wzmianki rzucane mimochodem w publikowanych korespondencjach z Serbii.

Na zachowanych fotografiach z okresu młodzieńczego widać, że był mężczyzną przystojnym – o bujnej, pofalowanej czuprynie, wyrazistej oprawie oczu i wydatnych ustach. Mówił o sobie, że był krótkowidzem.

Z listów do Zbiegniewskiej dowiadujemy się, że był chorowity.

Główną jego dolegliwością była przewlekła choroba oczu. Jako jej objawy Kozłowski wskazywał dotkliwy ból i zaczerwienienie oczu, później zaś podwójne widzenie. Okresy tej dolegliwości były różne (od kilku dni do kilku miesięcy, ale zwykle kilkutygodniowe) i przeplatały się z okresami remisji (trwającymi od kilku dni do kilku lat). W okresach nasilenia choroby większą trudność sprawiało mu pisanie niż czytanie. Zgodnie z diagnozą lekarską Kozłowski cierpiał na chroniczny katar oczu (zapalenie spojówek?), do którego dołączyło się później „zwątlenie spojówek”, spowodowane przedawkowaniem leków przeciwzapalnych, a następnie wspomniane podwójne widzenie (diplopia), efekt paraliżu mięśni ocznych wywołanego przebytymi stanami zapalnymi. Leczenie – poza podawaniem tych leków – wymagało długiego (niekiedy kilkutygodniowego) przebywania w zaciemnionym pokoju. Lekarze zalecali mu też wyjazdy w góry; z zaleceń tych korzystał skwapliwie, gdyż uwielbiał Tatry.

Kozłowski wspominał także o jęczmyku na oku i powstałej z niego gradówce, którą trzeba było operować, oraz o miesięcznej influensji (grypie) z takimi objawami, jak bezsenność, brak apetytu, zakłócenie „wrażenia smaku i powonienia”, a w końcowej fazie – mocny ból oczu połączony z halucynacjami wzrokowymi; powróciła ona, nawiasem mówiąc, po pewnym czasie i trwała tym razem aż trzy miesiące.

Miał naturę raczej introwertyczną – z fazami apatii. Co prawda w młodości był „pełen zapału i niezachwianej wiary w ideały życia”. Jednakże od czasu wyemigrowania z Polski po klęsce Powstania Styczniowego czuł się wygnanym, „płaczącym po kraju i tęskniącym do niego”. Przestał być – według własnych kryteriów – człowiekiem szczęśliwym. Nostalgia „wychowanka równin Wołynia i ukraińskich stepów” za Rusią i „Żytomierzem ukochanym” zaczęła się łączyć z wzrastającym uczuciem osamotnienia osobistego. Bolał nad tym, że spotykał się z obojętnością osób, wobec których odczuwał „szacunek i sympatię”. Nie ożenił się – co stanowiło jego zdaniem świadectwo frustracji życiowej.

Miał żal do losu, że przez całe życie kochał kobiety piękne, które odpłacały mu obojętnością, a był kochany przez kobiety „nienadobne”, głównie ascetki i dewotki, które wzbudzały w nim tylko – politowanie. Zagadkowe wyznanie: „Ścisnąć w ogóle i w szczególności – nie lubię” mogłoby świadczyć

o tym, że to w nieokazywaniu uczuć tkwił powód braku powodzenia u kobiet „nadobnych”. Dochodziło do tego może i to, że o kobietach – i ruchu feministycznym – wyrażał się często nie bez widocznej drwiny:

Od chwili, jak emancypacja kobiet zaczęła wchodzić w modę, płeć nieprzestająca i w tym razie być piękną, jakkolwiek może stanie się mniej nadobna, powinna z tymże samym zapalem zajmować się polityką, z jakim dotąd zajmowała się... strojami, a w nagłych i nieprzewidzianych wypadkach – obmową.

Z biegiem lat zauważał obniżenie się sił fizycznych i „sił umysłowych”, utratę „świeżości myśli”, słabnięcie pamięci i umiejętności dostosowywania się do „humoru” innych ludzi.

Był człowiekiem niezamożnym: w ostatnich latach życia – zanim nie zamieszkał w przytułku – nie jadał z oszczędności obiadów, „żywiąc się wędlinami”. Ale mówił z naciskiem: „Wolę biedę niż niewolę”.

26. Opinie z epoki

Z zachowanych świadectw pisanych tylko dwie osoby oceniły jego osobę i twórczość negatywnie: Marian Massonius i Maurycy Straszewski – ten drugi zapewne w rewanżu za druzgocącą (jak najśluszniej) krytykę, której Kozłowski poddał jedną z jego publikacji; motywy tendencyjnej oceny tego pierwszego nie są znane.

Wszyscy pozostali pisali o nim jako o człowieku, który początkowo, w młodości, porywczy – później stopniowo stawał się coraz bardziej opanowany (i znoszący bez skargi swój niełatwy los); człowieku cichym, miłym i skromnym; poczciwym, szlachetnym i zacnym – powszechnie szanowanym przez ludzi (zwłaszcza młodzież) o różnych orientacjach politycznych; człowieku poważnym, mądrym – i całkowicie oddanym nauce i jej popularyzacji oraz sprawie kultury narodowej.

Podkreślano, że w swoich publikacjach wyrażał poglądy stanowcze i spójne – w sposób jasny i rzeczowy.

Odnutowywano, że do śmierci posługiwał się polszczyzną kresową – i co do słownictwa, i co do „zaśpiewu” w wymowie.

27. Werdykt z dystansu

Zastosujmy do oceny twórczości filozoficznej Kozłowskiego jego własne reguły krytyki (przedstawione w §23). Powiedziałem już wyżej o znakomitej orientacji Kozłowskiego we współczesnej sobie filozofii. Tutaj uzupełnię tę ocenę uwagą o niezwyklej gruntowności przeprowadzonej przez Kozłowskiego analizy zwłaszcza poglądów Kanta, Comte’a i Spencera. Jeśli chodzi o oryginalność jego własnych koncepcji – to świadectwem jej jest, mam nadzieję, dokonana tutaj przeze mnie ich całościowa rekonstrukcja. Mam wrażenie, że świadczy ona dobitnie o fałszywości zdania pokutującego w wielu pracach historycznych dotyczących naszej filozofii XIX wieku, że Kozłowski był jedynie propagatorem cudzych idei – zdania, które w części przynajmniej brało się z rozproszenia i trudnej dotąd dostępności jego spuścizny.

Wielką wartością języka twórczości filozoficznej (i zresztą także publicystycznej) Kozłowskiego są walory literackie tego języka oraz jego zrozumiałość i przystępność. Źródłem tych pierwszych było m.in. to, że w swoje teksty Kozłowski wplatał powiedzenia potoczne, przysłowia i świetnie dobrane przytoczenia z literatury pięknej – przede wszystkim polskiej.

Może w najmniejszym stopniu spełniają własne kryteria Kozłowskiego jego teksty polemiczne, które bywają bezlitosne i prześmiewcze, a zdarza się, że autor nie stroni w nich od – jak sam to nazywał – „dialektycznej szermierki”. Znamienne przy tym, że jeśli adwersarz zareagował w sposób merytoryczny – również Kozłowski przestrajał się na merytoryczną nutę...

Werdykt powyższy pozwala mi wyrazić nadzieję, że w Kozłowskim znalazłem mocne ogniwo w łańcuchu rozwojowym naszej filozofii analitycznej prowadzącym od Śniadeckiego i Dowgirda poprzez Lacha-Szyrmę do Twardowskiego i jego Szkoły: ogniwo, którego bardzo mi, jako historykowi polskiej filozofii, brakowało.

28. Aforyzmy

Na zakończenie chciałbym przytoczyć garść złotych myśli Kozłowskiego, które dopełniają w sposób plastyczny daną wyżej suchą prezentację jego poglądów.

O PATRIOTYZMIE

- * Nie masz nic świętszego i wznioślejszego nad miłość ojczyzny, nad pracę dla dobra ogółu.
- * O, jakże mało mamy takich wariatów, co robią z Polski nazwiska „pacierz, co płacze, i piorun, co błyska”! Gdyby ich było więcej! Może by mniej było mogił, mniej gruzów, mniej krwi przelanej i łez, i bólu, i rozpaczy, i odstępstwa, i podłości!... Może by wolna Polska już była!

O TRADYCJI

- * Uważać tradycję za dogmat to wyrzekać się siebie.
- * Duch narodowy daje o sobie świadectwo nie samymi tylko cnotami i zaletami, ale nawet wadami i występkami.
- * Niewiele warta jest żywotność narodu, która szuka dla siebie punktu oparcia w złudzeniach.
- * Naród nasz jest dzieckiem cywilizacji zachodniej. Zresztą, odżegnywać się od tego, czym cywilizacja dzisiejsza wzbogaca umysł, rozszerza zakres jego widzenia i nowe drogi życia wytyka, a jednocześnie korzystać hojną dłońią z jej materialnych nabytków – nie jest to zrywać z nią, ale stawać do niej w stosunku zależności najniższego rodzaju?

O ERUDYCJI

- * Co innego jest przeczytać, a co innego – zrozumieć.
- * Zarozumiałość ma się w odwrotnym stosunku do wiedzy.

O GRUNTOWNOŚCI

- * Pracownikiem nauki nie ten jest, co się nauką zabawia w chwilach, w których nic innego nie ma do roboty, ale ten, dla kogo nauka jest głównym życiowym zadaniem; kto stara się przedmiot swój zbadać w całym jego zakresie, z gruntownością i dokładnością, na jaką pozwala stan nauki.

O ARGUMENTACJI

- * Ci, co lada argumentem dają się przekonać, dowodzą wyraźnie, że żadnych nie mają przekonań.

O GENERALIZACJACH

- * Każdy ogólnik ma tę słabą stronę, że jest zbyt rozciągliwy i daje się wypełnić treścią, jaka się komu podoba.

- * Każdy z nas w ocenianiu postępowania innych uważa siebie za typ całej ludzkości i podług swych własnych uczuć i pragnień sądzi o uczuciach i usiłowaniach wszystkich.

O DOGMATYZMIE

- * Nauka nie kieruje się dogmatyzmem, doktrynerskim zaślepieniem w tym, co uznała za prawdę, ale raczej sceptycyzmem wobec wszystkiego, co jest nowe i zagadkowe.
- * Źródłem dogmatyzmu jest przeciwstawianie danym doświadczalnym pojęć i zapatrywań, uświęconych powagą czasu lub imienia, i opieranie na nich swych sądów i wniosków o rzeczach i ich stosunkach, bez względu na to, czy te pojęcia i zapatrywania zgadzają się z rzeczywistością, czy też są jej wręcz przeciwne.

O KRYTYCYZMIE

- * Nie wolno brać za prawdę tego, co jako prawda nie zostało dowiedzione.
- * Wiele jest rzeczy na ziemi i na niebie, o jakich ani się śniło filozofom. Co innego jednak, gdy przyjmuje się za prawdę wszystko, co kiedykolwiek przyśniło się nie-filozofom.
- * Należy unikać zbyt pospiesznych a lekkomyślnych wyroków o rzeczach, o których mamy zaledwie niejasne pojęcie.
- * Nie wiadomo, czemu się bardziej mamy dziwić: czy przewrotności, z jaką rozmaite baśnie zostały wymyślane, czy lekkomyślności, z jaką ty te baśnie przyjmujesz za prawdę.
- * Wiedza nie czyni człowieka wytrawniejszym w walce z oszustami.
- * Objawem łatwowierności jest potępienie czegoś na wiarę rzekomych powag lub czegoś, co jest wygłaszane po dziennikach z pytyjską jasnością zdań i sądów.
- * Dziennikarze, trzymając się na oślepe pewnych haseł, chwałą wszystko, co bodaj z pozoru tym hasłom odpowiada.
- * Pielenie ogrodu nie jest to samo, co jego niszczenie.

O KRYTYCE

- * Kto chce obalić dąb niebotyczny, ten musi podważyć go z korzenia. Obrywanie go zaś z liści, listek po listku, na nic się nie przyda.

O KONSEKWENCJI

- * Ci sami, którzy zapowiadają pompatycznie światu powszechne braterstwo w imię nowych prawd, dają mu często z siebie najgorszy pod tym względem przykład.

- * Jakże inna jest mowa, gdy chodzi o własną skórę, a jak inna, gdy się widzi nóż na cudzym gardle.

O CHARAKTERZE

- * Dusza ludzka nie jest jakąś próżną kartą, na której dopiero osobiste doświadczenie wpisuje treść życia indywidualnego; jest ona raczej kamienną tablicą, na której liczne pokolenia wyryły w symbolicznych kształtach dzieje pewnego rodu i na której wszystkie późniejsze pokolenia będą dodawać od siebie nowe znaki.
- * Wartość życiowa człowieka polega nie na tym lub innym usposobieniu przyrodzonym, ale jedynie na charakterze, który się nabywa własną pracą nad sobą, walką z poruszeniami swej duszy i ciągłym nad nimi czuwaniem.

O STEREOTYPACH

- * Przekonania raz nabytego pozbyć się niełatwo.
- * Jedną z przyczyn złudzeń są uprzedzenia.
- * Nawet najwytrawniejsi badacze nie są wolni od uprzedzeń.

O PRECYZJI

- * Ludzie zbyt wrażliwi i uczuciowi nie odznaczają się ani ścisłością logiczną, ani stałością i wytrwałością.
- * Pierwszym obowiązkiem pisarza, zabierającego głos w zagadnieniach naukowych, jest nie tylko ścisłość rozumowania, ale i ścisłość wyrażania się.

O TERMINOLOGII

- * Sama nazwa nie tłumaczy rzeczy.
- * Rzecz nie zmienia się przez to, że nadamy jej to lub inne nazwisko. Ale nadanie pewnej rzeczy niewłaściwego nazwiska ściąga na nią albo niesłuszną naganę i potępienie, albo niezasłużone pochwały.
- * Czysto słowne odróżnienia są jedynie dialektyczną szermierką.

O AUTORYTECIE

- * Odwoływanie się do powag, jako ostateczny argument, opiera się na wierze w czyjąś nieomyślność.
- * Powaga o tyle tylko znaczy w nauce, o ile ma za sobą poparcie faktów doświadczalnych i opartych na nich wywodach logicznych.
- * Powoływanie się na powagi naukowe może być co najwyżej przekonujące wtedy, gdy mamy do czynienia z faktami należącymi do zakresu

fachowej wiedzy badacza; najlepszy matematyk może mieć sądy niższe od ludzi zwykłych w zakresie muzyki lub poezji.

- * Stąd, że jakiś genialny w pewnym zawodzie człowiek wypowiedział zdanie o przedmiocie, którym się nigdy wyłącznie nie zajmował, nie wynika jeszcze, ażeby jego zdanie również było trafne jak to, które wypowiada o rzeczach do jego zawodu należących.
- * Dla uczniów niezdolnych myśleć samodzielnie każdy mistrz jest największy, szczególnie gdy go nie rozumieją.

O GENIUSZU

- * Sam błąd geniuszu ma jeszcze w sobie coś wielkiego, gdy tymczasem błąd mierności nie może być czym innym, jak płaskością.
- * Genialność w rzadkich tylko wypadkach dostaje się dzieciom w spadku, i to w stopniu bardzo słabym.

O SPEKULACJI

- * Hipotezy spekulacyjnej filozofii są dziełem fantazji, nieoglądającej się na rzeczywistość i bujającej wśród chmur bliżej księżycy niż ziemi.

O ABSURDZIE

- * Wolno mieć nie tylko własną filozofię, ale nawet logikę i etykę, tylko że wolność tego rodzaju bardzo często prowadzi do szpitala albo do kryminału.

O IDEALIZMIE

- * Język, jakim się posługują idealiści, nie nadaje się po temu, by za jego pomocą można wypowiedzieć ich hipotezy. Użyte bowiem przez nich wyrazy w zwyczajnym swym znaczeniu każą się domyślać czegoś, co ma istnienie niezależne, co znajduje się zewnątrz naszej świadomości; jeżeli zaś wyrazom tym nadadzą inne znaczenia, wyrzucając zeń to, czego domyślać się potrzeba, powstanie tyle sprzeczności, że z nich wywikłać się niepodobna.

O MATERIALIZMIE

- * Materializm grzeszy nie przeciwko etyce, ale przeciwko logice. Nie odróżnia należycie tego, co jest pewne, od tego, co jest tylko przypuszczeniem.

O EWOLUCJONIZMIE

- * Robić człowieka potomkiem zwierząt nie jest tym samym, co kazać mu żyć trybem, jakim żyją wszystkie zwierzęta, które nie znając moralności,

nie wiedząc o wyższych pobudkach działania, kierują się w swym życiu zmysłowymi tylko popędami i grubymi chuciami ciała.

- * Walka o byt bynajmniej nie jest walką na zęby i pięści. Rozstrzygającą w niej bronią jest każdy przymiot, każda zaleta tak fizyczna, jak moralna i umysłowa, jeżeli tylko zaleta ta zapewnia organizmowi jakąś korzyść w danych warunkach życia.

O RELIGII

- * Religia jest jednym z najpotężniejszych czynników powszechnej oświaty.
- * Wszelka wiara, chociażby najniedorzeczniejsza, może być obalona tylko pośrednio, drogą uboczną, ale nigdy wprost i bezpośrednio.
- * Kto się ciągle odwołuje do wszystkich bogów, jakie tylko były i są, o tym trudno wiedzieć, jakiej jest wiary.
- * Wierzenia, które nie opierają się na jakiejś logicznej podstawie, ale na przeświadczeniu wewnętrznym, na uczuciu, niełatwe są do ustępstw.

O MISTYCYZMIE

- * Mistycyzm – to fantazjowanie na temat kwestii metafizycznych.
- * Mistycyzm tym jest dla cierpień moralnych, czym dla fizycznych jest morfina. Koi ona bóle, ale ich nie leczy, koi zaś je kosztem organizmu, gdyż go rozstraja, sprowadza w nim zaburzenia, które czynią go w końcu niezdolnym do życia.
- * Skłonność do mistycyzmu rodzi się tylko z ciemnoty i dotkliwych cierpień, łamiących przyrodzoną energię człowieka – i jest stanem umysłu chorobliwym.
- * Cuda na świecie są dwojakie: jedne, które się nie śnią filozofom, ale za to śnią się nieukom i ludziom pozbawionym gruntownego przyrodniczego wykształcenia; i drugie, które wprawdzie mogły dotąd nie przyśnić się żadnemu filozofowi, ale które kiedyś z pewnością przyśnią się niejednemu z nich.

O MORALNOŚCI

- * Że człowiek był kiedyś zwierzęciem, to jeszcze nie racja, by nim miał być dzisiaj. Nie jest to racja stawać się człowiekowi dzisiejszemu bydłem pod względem moralnym dlatego tylko, że jego przodkowie żyli ongi przed tysiącami lat jak bydła.

O EGALITARYZMIE

- * Układ rzeczy, w którym by istota doskonalsza nie mogła odnosić korzyści, jakie jej wyższość zapewnia, niższa zaś była zabezpieczona od naturalnych

następstw swej nieudolności – byłby wręcz przeciwny postępowemu rozwojowi świata organicznego.

O EGOIZMIE

* Przewaga poświęcenia w jednych wytwarza nadmiar egoizmu w innych.

O SYMPATII

* Trudno sympatyzować z kimś, kto się nam za to odpłaca obojętnością.

O ABNEGACJI

* Ascetyczna abnegacja [...] nie jest czym innym, jak moralnym samobójstwem.

O INDYFERENTYZMIE

* Widok ciągłych cierpień zatwardza serce ludzkie i zobojętnia je na losy bliźniego.

O PESYMIZMIE

* Nie masz ludzi, których by można było nazwać „zupełnie szczęśliwymi”; znaleźć ich chyba można między towarzyszami głupiego Jasia albo pensjonariuszami Kulparkowa [tu: domu wariatów]. Nie masz również ludzi całkiem nieszczęśliwych; nieszczęśliwi więc, jeżeli nie chorzy, są tylko samobójcy.

* Rzeczywistego szczęścia, takiego, które by było zupełne, stałe i niezmienne, pewne i niezawodne, nie masz i być nie może.

* Pesymizm bardzo często służy tylko za dekoracyjne przystrojenie wyrafinowanego sobkostwa.

O CYWILIZACJACH

* Rozwój ludzkości nie jest ciągły, gdyż zachodzą w nim nieustanne falowania, ani też nie dokonywa się w jednym kierunku, gdyż mieliśmy już kilka cywilizacji, po których tylko wspomnienia pozostały.

* Dzieci zachodniej cywilizacji, wykarmieni jej mlekiem – mamy przed sobą do wyboru, albo iść z nią razem i wspólne dźwigać brzemień trudu, zdobywając w ten sposób szacunek i sympatię, albo wlec się za jej pochodem, jak obozowe ciury i maruderzy, zbierający po drodze zostawione przez nią rupiecie, i zasłużyć na wzgardę i zapomnienie. Innej alternatywy dla nas nie masz.

* Trzy główne zmary społecznego życia – to biurokracyzm, doktrynerstwo i protekcja.

O SZTUCE

* Muzyką i malarstwem naród żyć nie może.

* * *

Niech ostatnim aforyzmem będzie ironiczny aforyzm o... aforyzmach:

PRZYSŁOWIA I POWIEDZENIA SŁAWNYCH LUDZI SĄ TYLKO GENIALNYM BŁY-
SKIEM, KTÓREGO ŚWIATŁO MOŻE OLŚNIĆ, ALE NIE OŚWIECIĆ.

III. Bibliografia

SKRÓTY:

A – *Ateneum* (Warszawa); *AKL* – *Album Koła Literackiego we Lwowie*; *B* – *Bluszcz* (Warszawa); *BW* – *Biblioteka Warszawska*; *DL* – *Dziennik Literacki*; *GL* – *Gazeta Lekarska* (Warszawa), *GN* – *Gazeta Narodowa* (Lwów); *GP* – *Gazeta Polska* (Lwów); *GPr* – *Gazeta Poranna* (Warszawa), *GW* – *Gazeta Warszawska. I – Irys* (Lwów); *K* – *Kłosy* (Warszawa); *Kos* – *Kosmos* (Lwów); *Kr* – *Kraj* (Kraków); *Kryt* – *Krytyka* (Kraków); *Ks* – *Książka* (Warszawa); *KC* – *Kurier Codzienny* (Warszawa); *KL* – *Kurier Lwowski*; *L* – *Lipa* (Pešť); *M* – *Mrówka* (Lwów); *MiŻ* – *Myśl i Życie* (Warszawa); *Muz* – *Muzeum* (Lwów); *N* – *Nowiny* (Lwów); *NP* – *Niwa Polska* (Warszawa); *NR* – *Nowa Reforma* (Kraków); *NW* – *Naturwissenschaftliche Wochenschrift* (Berlin); *Og* – *Ogniwo* (Warszawa); *O* – *Ojczyzna*; *P* – *Prawda* (Warszawa); *PAŚ* – *Prawda. Książka zbiorowa dla uczczenia Aleksandra Świętochowskiego*. Lwów 1899; *PF* – *Przegląd Filozoficzny* (Warszawa); *Pfp* – *Pisma filozoficzne i psychologiczne*. Lwów 1912; *PK* – *Przegląd Krytyczny* (Kraków); *PP* – *Przegląd Powszechny* (Kraków); *PS* – *Przegląd Społeczny* (Lwów); *RF* – *Ruch Filozoficzny* (Lwów); *RPh* – *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* (Paris); *S* – *Sfinks* (Warszawa); *SP* – *Słowo Polskie* (Lwów); *SP(d)* – *Słowo Polskie. Dwutygodnik poświęcony sprawom społecznym, polityce, literaturze i sztuce* (Lwów); *SPNP* – *Sprawozdania z Piśmiennictwa Naukowego Polskiego w Dziedzinie Nauk Matematycznych i Przyrodniczych*; *T* – *Tydzień. Dodatek do Kuriera Lwowskiego*; *Tow* – *Towarzysz*; *TI* – *Tygodnik Ilustrowany* (Warszawa); *TL* – *Tydzień Literacki, Artystyczny, Naukowy i Społeczny* (Lwów); *TMiP* – *Tygodnik Mód i Powieści* (Warszawa); *TP* – *Tydzień Polski* (Lwów); *U* – *Upominek. Książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej (1866–1891)*. Kraków 1893.

1. Bibliografia przedmiotowa

1.1. Prace oryginalne

1868

- O kierunku nauk społeczno-politycznych. *N r.* II, nr 24, s. 189–192.
- O wystawie sztuk pięknych w Paryżu. *N r.* II, nr 32, s. 273–276.

1869

- Belgrad (19.02). *M r.* I, nr 7, s. 106–107.
- Serbia. Belgrad (2.03). *Kr r.* I, nr 7, s. 3–4.
- Serbia. Belgrad (9.03). *Kr r.* I, nr 12, s. 2–3.
- Serbia. Belgrad (19.03). *Kr r.* I, nr 22, s. 2–3.
- Serbia. Belgrad (25.03). *Kr r.* I, nr 25, s. 2–3.
- Serbia. Belgrad (10.04). *Kr r.* I, nr 37, s. 2.
- Serbia. Belgrad (17.04). *Kr r.* I, nr 43, s. 2.
- Serbia. Belgrad (26.04). *Kr r.* I, nr 52, s. 2.
- Belgrad (2.05). *M r.* I, nr 15, s. 248–250.
- Serbia. Belgrad (19.05). *Kr r.* I, nr 69, s. 2–3.
- Serbia. Belgrad (31.05). *Kr r.* I, nr 79, s. 2–3.
- Serbia. Belgrad (12.06). *Kr r.* I, nr 87, s. 2.
- Belgrad (2.07). *M r.* I, nr 21, s. 343–344.
- Serbia. Belgrad (15.07). *Kr r.* I, nr 117, s. 2.
- Serbia. Belgrad (11.08). *Kr r.* I, nr 139, s. 2–3.
- Belgrad (23.08). *M r.* I, nr 26, s. 423.
- Serbia. Belgrad (21.10). *Kr r.* I, nr 198, s. 2.
- Belgrad (24.10). *M r.* I, nr 33, s. 535–537
- Belgrad (1.11). *Kr r.* I, nr 211, s. 3.
- Serbia. Belgrad (13.11). *Kr r.* I, nr 217, s. 2–3.
- Serbia. Belgrad (9.12). *Kr r.* I, nr 237, s. 2.
- Seweryn Goszczyński (22.01.1869). *M r.* I, nr 16, s. 253–255; nr 17, s. 273–275; nr 18, s. 288–289.
- Stefan Duszan Silny. *M r.* I, nr 17, s. 276–277.

1870

- Belgrad (grudzień 1869). *M r.* II, z. 1, s. 22–23.
- Serbia. Belgrad (12.01). *Kr r.* II, nr 13, s. 2–3.
- Serbia. Belgrad (16.02). *Kr r.* II, nr 43, s. 2.

- Belgrad (11.03). *Mr* r. II, z. 3, s. 78–80.
- Serbia. Belgrad (20.03). *Kr* r. II, nr 69, s. 2.
- Serbia. Belgrad (25.04). *Kr* r. II, nr 98, s. 2.
- Serbia. Belgrad (31.05). *Kr* r. II, nr 123, s. 2.¹
- Serbia. Belgrad (30.06). *Kr* r. II, nr 150, s. 2–3.
- Serbia. Belgrad (30.08). *Kr* r. II, nr 201, s. 2.
- Serbia. Belgrad (30.09). *Kr* r. II, nr 226, s. 2.
- Serbia. Nowy Sad (26.10). *Kr* r. II, nr 251, s. 2.
- Serbia (26.11). *Kr* r. II, nr 270, s. 2.²
- Michał Konstantynowicz (z Ostrowicy), *Pamiętniki janczara* [omówienie]. *DL* r. XIX, nr 33, s. 476; nr 34, s. 483–484.
- Wycieczka w głąb Serbii. *Mr* r. II, z. 1, s. 9–11; z. 2, s. 40–43; z. 4, s. 101–104; z. 5, s. 150–152.

1871

- Tadeusz Oksza-Orzechowski, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis sa fondation jusqu'à la prise de Constantinople*. Tom I. [rec.]. Lwów, 2.12.1871. *GN* r. X, nr 371, s. 1.
- Lubomir Nenadowicz, „Wila Słowiańska” [rec.]. Nowy Sad. *Mr* r. III, nr 3, s. 22–23.
- Stefan Duszan [car], „Zakonik” [Zbiór praw] [rec.]. Nowy Sad, 22.03.1871. *Mr* r. III, nr 13, s. 103–104.
- Serbia. Nowy Sad (19.01). *Kr* r. III, nr 21, s. 2.
- Serbia. Nowy Sad (9.02). *Kr* r. III, nr 38, s. 2.
- Serbia. Nowy Sad (20.03). *Kr* r. III, nr 73, s. 2.
- Serbia. Nowy Sad (25.05). *Kr* r. III, nr 124, s. 2.
- Serbia. Nowy Sad (16.06). *Kr* r. III, nr 139, s. 2.
- Serbia. Nowy Sad (18.07). *Kr* r. III, nr 167, s. 2.
- Serbia. Nowy Sad (15.08). *Kr* r. III, nr 189, s. 2.
- Serbia (14.11). *Kr* r. III, nr 260, s. 2.³

1872

- Rzut oka na dziejowy rozwój panslawistycznej doktryny wśród Słowian (Wyjątek z rozprawy *O panslawizmie*). *GN* r. XI, nr 10, s. 1–2; nr 12, s. 1–2.

¹ Pierwszą cyfrą daty dziennej jest ‘2’; druga cyfra – zamazana; do tekstu z wyraźną datą nie udało się dotrzeć – dlatego podana została data publikacji.

² List nie był datowany; podana została data publikacji.

³ Jw.

1875

- Nowe, zupełne wydanie pism K. Libelta. [Niepodpisane; atrybucja moja.] *O r.* I, nr 6, s. 6–7; nr 8, s. 6–7; nr 9, s. 6–7.
- Pogadanki. [Harmonia rozumu i uczucia.] [Niepodpisane; atrybucja moja.] *O r.* I, nr 18, s. 2–3.
- [Realizm.] *O r.* I, nr 2, s. 7.
- Antoni Walewski, *Filozofia dziejów polskich i metoda ich badania* [rec.]. *TL*, t. II, nr 34, s. 269.

1876

- Antoni Edward Odyniec, *Listy z podróży*. T. III [rec.]. *PK r.* II, nr 8, s. 317–318. [Niepewne; podpisane: Wł. K.]
- Józef Kremer, *Początki logiki dla szkół średnich* [rec.]. *PK r.* II, nr 9, s. 329–332.
- Maurycy Straszewski, *Jan Śniadecki: jego stanowisko w dziejach oświaty i filozofii w Polsce* [rec.] *PK r.* II, nr 7, s. 241–244.
- William Shakespeare, *Dzieła dramatyczne* [rec.]. *PK r.* II, nr 6, s. 228–229. [Niepewne; podpisane: Wł. K.]

1877

- Julian Ochorowicz, *O zjawiskach zdwojenia w życiu duchowym człowieka* [rec.]. *TP r.* V, t. 6, nr 15, s. 235–236.
- O uporze pod względem psychologicznym i pedagogicznym. *TL r.* V, t. 6, nr 5, s. 68–70.
- Teofil Zygmunt Ziemia. *Psychologia* [rec.]. *TL r.* V, t. 6, nr 13, s. 203–204.
- Teofil Zygmunt Ziemia. *Psychologia* [rec.]. *PK r.* III, nr 11, s. 405–409.
- Théodule Ribot, *Współczesna psychologia pozytywna w Anglii* [rec.]. *PK r.* III, nr 3, s. 83–85.

1878

- Herbert Spencer. *A r.* III, t. 3, z. 9, s. 409–448 [I. Charakter współczesnej filozofii. Poprzednicy Spencera]; *r.* IV (1879), t. 1, z. 1, s. 93–132 [II. Pierwsze zasady]; t. 2, z. 5, s. 302–342 [III. Zasady biologii]; t. 4, z. 11, s. 326–360 [IV. Psychologia przedmiotowa]; [1880] *r.* V, t. 3, z. 1, s. 52–86 [IV. Psychologia podmiotowa]. *Pfp.* Fragmenty przedrukowane w: [Hochfeldowa & Skarga [red.] 1980], s. 336–347.
- Stefan Pawlicki, *Kilka uwag o podstawie i granicach filozofii* [rec.]. *TL r.* V, t. 7, nr 38, s. 27–28; nr 39, s. 44–45; nr 40, s. 60; nr 41, s. 76–77.

1879

- Aleksander Bain, *Logika*. T. I–II [rec.]. *A r.* IV, t. III, z. 7, s. 151–161.
- Aleksander Bain, *Logika*. T. I–II [rec.]. *TP r.* VI, t. 8, nr 16, s. 251–252.
- Herbert Spencer, *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym* [rec.]. *TP r.* VI, t. 8, nr 21, s. 331.
- Julian Ochorowicz, *Pogadanki i spostrzeżenia z dziedziny fizjologii, psychologii, pedagogiki i nauk przyrodniczych* [rec.]. *TP r.* VI, t. 8, nr 6, s. 91.
- Oskar Żebrowski, *Obraz ogólny postępu społeczeństw ludzkich* [rec.]. *TP r.* VI, t. 8, nr 6, s. 91–92.
- Pogadanki o różnych mniemaniach naukowych i nienaukowych.
  1. Pogadanka wstępna [o tym, co decyduje o narodowym charakterze prądów umysłowych]. *TP r.* VI, t. 9, nr 40, s. 623–625.
  2. O pozytywizmie i darwinizmie. *TP r.* VI, t. 9, nr 41, s. 638–641; nr 42, s. 655–657.
  3. Jakie ma dla nas znaczenie pozytywizm. *TP r.* VI, t. 9, nr 46, s. 720–722.
  4. Co to jest szczęście i jakie są jego warunki? *TP r.* VII, t. 11 [1880], nr 27, s. 419–420; nr 28, s. 434–436.

1880

- O socjologii. *TP r.* VII, t. 11, nr 49, s. 770–772.

1881

- Anonim, *Rys religijnego rozwoju ducha ludzkiego* [rec.]. *TP r.* VIII, t. 12, nr 52, s. 411.
- Ignacy Skrochowski, *O wiedzy ludzkiej* [rec.]. *TP r.* VIII, t. 12, nr 13, s. 102–104.
- Ludwik de Laveaux, „Umysł i jego sprawy. Pogląd filozoficzny”. *TP r.* VIII, t. 12, nr 6, s. 47.
- O temperamentach. [W:] Ksawery Liske & Władysław Bełza (red.), *Dla Zagrzebia. Album Koła Literackiego*. Lwów: Nakładem Koła Literackiego, s. 73–78.
- Kilka uwag o somnambulizmie. *P r.* I, nr 47, s. 558–559; nr 48, s. 570–571; nr 49, s. 583–584; nr 50, s. 594–595.
- O pesymizmie podług dzieła: *Pessimism. A History and a Criticism* by James Sully. *TP r.* VIII, t. 12, nr 18, s. 138–139; nr 19, s. 147–149; nr 21, s. 163–164; nr 24, s. 186–188.
- Podstawy socjologii i stanowisko w niej Herberta Spencera. *A r.* VI, t. 2, s. 87–102. *Pfp.*

1882

- Badania nad samobójstwem [Henri Morselli, *An Essay on Comparative moral Statistics* [rec.]]. *P r.* II, nr 32, s. 380–381.
- Bezimienny, *Rys religijnego rozwoju ducha ludzkiego* [rec.]. *P r.* II, nr 6, s. 68.

1883

- Etyka Spencera (*The Data of Ethics* by Herbert Spencer). *A r.* VIII, t. 3, z. 7, s. 50–61; t. 4, z. 10, s. 35–51; [1884] *r.* IX, t. 1, s. 43–68. *Pfp.*

1884

- Inteligencja zwierząt. [George John Romanes, *Animal Intelligence* [rec.]]. *P r.* IV, nr 14, s. 162–163.
- O samobójstwie zwierząt. *P r.* IV, nr 24, s. 282–283; nr 25, s. 293–294; nr 26, s. 306–308.
- Sprawa niewolnic. *P r.* IV, nr 25, s. 290–291. [Podpisane: W.K.]

1885

- Badania psychologiczne. [James Sully, *Outlines of Psychology with Special Reference to the Theory of Education* [rec.]]. *P r.* V, nr 32, s. 380–381.
- Czy pozytywizm jest kierunkiem antynarodowym *P r.* V, nr 9, s. 102–103; nr 10, s. 112–113. *Pfp.*
- Nowo-kantyzm, jego rodowód i znaczenie. *A r.* X, t. 1, z. 3, s. 477–499. *Pfp.* Fragmenty przedrukowane w: [Hochfeldowa & Skarga [red.] 1980], s. 348–356.
- Psychologia doświadczalna. (*Outlines of Psychology* by James Sully.) *A r.* X, t. 3, z. 9, s. 471–494 [I. Poznanie]; t. 4, z. 10, s. 85–106; *r.* XI (1886), t. 1, z. 2, s. 274–291 [II. Uczucie]; t. 2, z. 4, s. 75–92 [III. Wola]. *Pfp.*
- Współczesne kierunki filozoficzne. *Kr t.* XLI, nr 1055, s. 188–189; nr 1056, s. 204–206; nr 1063, s. 307–309; nr 1064, s. 325; [1886], t. XLIII, nr 1105, s. 156–157; nr 1106, s. 173–174.

1886

- Aleksander Raciborski: *Podstawy teorii poznania w Systemie logiki dedukcyjnej i indukcyjnej* *J.S. Milla* [rec.]. *PS r.* I, t. 1, z. 5, s. 381–382.
- Aleksander Raciborski: *Podstawy teorii poznania w Systemie logiki* [rec.]. *A r.* XI, t. 3, z. 9, s. 542–558.
- Darwin przed sądem trutniów. *P r.* VI, nr 1, s. 3–5.

- Determinizm a wolna wola. *P r.* VI, nr 51, s. 609–610; nr 52, s. 620–622.
- [Odpowiedź na list Aleksandra Raciborskiego.] *PS r.* I, t. 2, z. 8, s. 144 [powtórzenie: s. 169].
- Pod skrzydłami swobody. *P r.* VI, nr 33, s. 388–389.
- Socjologia [Podpisane „przez K.”; autorstwo niepewne – być może: Ludwik Krzywicki]. *A r.* XI, t. 3, z. 9, s. 500–521.

1887

- Clark Murray: *Psychologia* [rec.]. *PS r.* II, t. 2, z. 1, s. 67–69 [przed konfiskatą; po konfiskacie: z. 1, s. 49–52].
- Clark Murray: *Psychologia* [rec.]. *P r.* VII, nr 2, s. 15–17.
- Frédéric Paulhan, *Les phénomènes affectifs et les lois de leur apparition* [rec.]. *PS r.* II, t. 3, z. 6, s. 533–536.
- Fizjologiczna teoria uczuć. *P r.* VII, nr 44, s. 520; nr 45, s. 532–533. *Pfp.* [Tekst ten ukazał się także po czesku jako „Pocity a jejich příčiny” – referat Norberta Mrštika w wychodzącym w Brnie czasopiśmie *Niva* (r. III (1893) nr 9, s. 139–142).]
- Ruch filozoficzny. *PS r.* II, t. 3, z. 1, s. 72–74 [przed konfiskatą; po konfiskacie: z. 1, s. 54–56]. [Niepewne. Brak podpisu.]
- Tyndall i Huxley wobec kantyzmu. *P r.* VII, nr 9, s. 102; nr 10, s. 115.
- William Stanley Jevons, *Logika* [rec.]. *P r.* VII, nr 6, s. 68.
- Wyjaśnienie [Aleksandrowi Raciborskiemu]. *A r.* XII, t. 1, z. 1, s. 200–205.

1888

- Geniusz i obłąkanie. [Cesare Lombroso, *Geniusz i obłąkanie* [rec.].] *A r.* XIII, t. 1, z. 1, s. 104–114. *Pfp.*
- Herbert Spencer. System filozofii syntetycznej. Pierwsze zasady [rec.]. *A r.* XIII, t. 4, z. 3, s. 518–525. [Niepewne. Podpis: K.]
- [Psychologia fizjologiczna.] Giuseppe Sergi. *Psychologie physiologique* [rec.]. *P r.* VIII, nr 23, s. 267–269; nr 24, s. 280–281. *Pfp.*
- Jakie to są rzeczy na ziemi i na niebie, które się nie sniły naszej filozofii? *P r.* VIII, nr 26, s. 307; nr 27, s. 318–319. *Pfp.*
- Nowa teoria uczuć. [Frédéric Paulhan, *Les phénomènes affectifs et les lois de leur apparition*.] *P r.* VIII, nr 1, s. 4–6; nr 2, s. 16–18. *Pfp.*
- Stanowisko filozofii doświadczalnej wobec intuicyjnej. *A r.* XIII, t. 3, z. 9, s. 498–524. *Pfp.*
- Upór jako objaw bezwładności umysłu. *P* nr 5, s. 52–53; nr 6, s. 63–64. *Pfp.*

1889

- Kilka uwag o samobójstwie pod względem psychologicznym. *P r.* IX, nr 27, s. 320–321; nr 28, s. 331–332; nr 29, s. 343–344; nr 30, s. 355–356. *Pfp.*
- Newroza i pesymizm. *P r.* IX, nr 52, s. 618–619. *Pfp.*
- Newrozy i pesymizm. *NR r.* VIII, nr 274, s. 1.
- Spirytyzm. *A r.* XIV, t. 2, z. 1, s. 91–110. *Pfp.*
- [Spirytyzm.] Paul Gibier, *Spirytyzm* [rec.]. *P r.* IX, nr 1, s. 5–6.
- [Teoria poznania.] Wilhelm Wundt, *Teoria poznania* [rec.]. *P r.* IX, nr 9, s. 104–105.
- Harald Høffding, *Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung* [rec.]. *P r.* IX, nr 44, s. 522–523.

1890

- Andrzej Towiański. *KL r.* VIII, nr 183, s. 5–6.
- Obecny stan nauki o temperamentach. *A r.* XV, t. 2, z. 4, s. 124–143. *Pfp.*
- Położenie filozofii u nas. *P r.* X, nr 14, s. 161–162; nr 15, s. 173–174; nr 16, s. 185. *Pfp.*
- Psychogeneza [Jan Władysław Dawid, *Szkice psychologiczne* [rec.]]. *P r.* X, nr 31, s. 364–365; nr 32, s. 378–379. *Pfp.*
- [Sen.] Fr[iedrich] Scholtz, *Sen i senne marzenie*. Max Simon, *Świat snów* [rec.]. *NR r.* IX, nr 47, s. 1–2.
- [Strach.] Angelo Mosso, *Strach. Studium popularnonaukowe* [rec.]. *P r.* X, nr 46, s. 546–547. *Pfp.*
- [Teoria celowości.] Adam Mahrburg, *Teoria celowości ze stanowiska naukowego* [rec.]. *NR r.* IX, nr 37, s. 1.

1891

- Adrien Naville, „Remarques sur l’induction dans les sciences physiques” [rec.]. *P r.* XI, nr 14, s. 160–161.
- Aleksander Skórski, *Jan Śniadecki* [rec.]. *P r.* XI, nr 10, s. 113–114.
- Błędne koło dzisiejszej filozofii. *BW r.* LI, t. 4, s. 294–309.
- Engelbert Lorenz Fischer, *Theorie der Gesichtswahrnehmung* [rec.]. *A r.* XVI, t. 4, z. 3, s. 569–572.
- François Picavet, *Les idéologues* [rec.]. *A r.* XVI, t. 4, z. 1, s. 137–140.
- Frédéric Paulhan, *Le nouveau mysticism* [rec.]. *A r.* XVI, t. 3, z. 2, s. 407–408.
- *Logika elementarna*. Lwów: TNSW. [Polecona przez Radę Szkolną Krajową do użytku w szkołach.]
- Nowe badania w zakresie psychologii [Alfred Binet, „L’inhibition: dans les phénomènes de conscience” [rec.]]. *P r.* XI, nr 17, s. 198–199.

- Paralogizm współczesnej filozofii. *P r.* XI, nr 36, s. 423–426. *Pfp.*
- Paul Du Bois-Reymond, *Naturwissenschaft und bildende Kunst* [rec.]. *A r.* XVI, t. 4, z. 2, s. 408–409.
- Paul Du Bois-Reymond, *Ueber die Grundlagen der Erkenntniss in den exacten Wissenschaften* [rec.]. *A r.* XVI, t. 4, z. 4, s. 356–357.
- Pojęcia filozoficzne i matematyczne o przestrzeni a spirytyzm. *P r.* XI, nr 32, s. 378–379; nr 34, s. 400–402.

1892

- Bezwiedne sprawy duszy. *P r.* XII, nr 14, s. 157–158; nr 15, s. 172. *Pfp.*
- Odpowiedź dr. Raciborskiemu na jego krytykę mojej *Logiki elementarnej*. *M r.* VIII, z. 4, s. 252–258.
- Theodor von Varnbüler, *Der Organismus der Allvernunft* [rec.]. *A r.* XVII, t. 1, z. 1, s. 204–205.
- Wilhelm Windelband, *Geschichte der Philosophie* [rec.]. *P r.* XII, nr 31, s. 364. *Pfp.*

1893

- Angelo Mosso, *Znużenie* [rec.]. *P r.* XIII, nr 49, s. 580–581. *Pfp.*
- Angelo Mosso, *Znużenie* [rec.]. *T r.* I, nr 41, s. 327–328.
- Feliks Wiśniewski, *Duch i materia. Pogląd filozoficzny* [rec.]. *P r.* XIII, nr 27, s. 314–315.
- [Odpowiedź na odpowiedź Feliksa Wiśniewskiego.] *P r.* XIII, nr 30, s. 359.
- Indukcja a dedukcja. *U*, s. 328–329.
- Stanowisko filozofii amerykańskiej (William James). *P r.* XIII, nr 10, s. 110–112; nr 11, s. 124–125. *Pfp.*

1894

- Kilka słów o spirytyzmie [m.in. o poglądach Charles'a Richeta]. *T r.* II, nr 21, s. 163–165; nr 22, s. 173–175.
- Rozum a uczucie. *P r.* XIV, nr 15, s. 170–172; nr 16, s. 184.
- Spirytyzm. *SP(d)* r. I, nr 9, s. 271–274; nr 10, s. 303–306; nr 11, s. 324–326; nr 12, s. 344–347; nr 13, s. 374–376.
- Spirytyzm i jego znaczenie. *P r.* XIV, nr 36, s. 423; nr 37, s. 434–435.
- Zygmunt Gabryelski, *Czym filozofia jest, a czym będzie* [rec.]. *SP(d)* r. I, nr 5, s. 150–153.
- Zygmunt Gabryelski, *Czym filozofia jest, a czym będzie* [rec.]. *T r.* II, nr 7, s. 55–56.

1895

- Bezwzględne szczęście jako ostateczny cel ludzkości. (Maximilian Klein, „Ästhetik auf naturwissenschaftlicher Grundlage” [rec.].) *P r.* XV nr 21 s. 242–244. *Pfp.*
- Wojciech Dzieduszycki, *O wiedzy ludzkiej* [rec.]. *T r.* III, nr 38, s. 298–299; nr 39, s. 308–309. *Pfp.*
- Rozwój psychologii (Alfred Binet, *Introduction à la psychologie expérimentale* [rec.].) *P r.* XV, nr 17, s. 195–196.

1896

- Henryk Struve, *Wstęp krytyczny do filozofii*. *P r.* XVI, nr 41, s. 486–487; nr 42, s. 498–499; nr 43, s. 510–511. *Pfp.*
- Psychologia Høffdinga. *P r.* XVI, nr 23, s. 271; nr 24, s. 282–283.
- Psychologia Høffdinga. (Harald Høffding, *Psychologie im Umrissen auf Grundlage der Erharhung* [rec.].) *T r.* IV, nr 11, s. 82–83; nr 12, s. 95–96.
- Wojciech Dzieduszycki, *O wiedzy ludzkiej* [rec.]. *P r.* XVI, nr 11, s. 128–129.
- Zwrot ku scholastyce metafizycznej. (Henryk Struve, *Wstęp krytyczny ku filozofii* [rec.].) *T r.* IV, nr 31, s. 241; nr 32, s. 250–252.

1897

- Alfons Erlicki, *Wykłady kliniczne o chorobach umysłowych* [rec.]. *T r.* V, nr 26, s. 201–202.
- Franklin H. Giddings, *Principes de sociologie* [rec.]. *T r.* V, nr 28, s. 223–224.
- Herbert Spencer. [Niepewne – bez podpisu.] *T r.* V, nr 27, s. 209–211.
- James Sully, *Umysłowość ludzka* [rec.]. *P r.* XVII, nr 22, s. 258–259; nr 23, s. 271–272; nr 24, s. 284–285. *Pfp.*
- James Sully, *Umysłowość ludzka* [rec.]. *T r.* V, nr 11, s. 81–83; nr 12, s. 90–92; nr 13, s. 98–100.
- Kazimierz Twardowski, *Psychologia wobec fizjologii i filozofii* [rec.]. *T r.* V, nr 27, s. 216.
- Moriz Benedikt, *Życie duszy ludzkiej* [rec.]. *P r.* XVII, nr 43, s. 510–511.
- Moriz Benedikt, *Życie duszy ludzkiej jako czysto doświadczalno-postrzegawcza nauka* [rec.]. *T r.* V, nr 36, s. 281–283; nr 37, s. 290–292.

1898

- Edward Bradford Titchener, *An Outline of Psychology* [rec.]. *P r.* XVIII, nr 44, s. 520–521.

- Kilka uwag o charakterze Adama Mickiewicza. *Kos* r. XXIII, s. 229–251. [Ostatnia publikacja w *Kosmosie*. W numerze jubileuszowym *Kosmosu* z okazji 100-lecia urodzin Mickiewicza.]
- Mickiewicz a Towiański. *T r.* VI, nr 23, s. 181–182.
- Odpowiedź na odpowiedź p. Mahrburga na mój artykuł „Pewność sądów”. *P r.* XVIII, nr 17, s. 202.
- Pewność sądów (z powodu artykułu p. Adama Mahrburga „Co to jest nauka?”). *P r.* XVIII, nr 10, s. 115–116. *Pfp.*
- *Przegląd Filozoficzny* r. I (1897), z. 1 [rec. i streszczenie ważniejszych artykułów]. *T r.* VI, nr 3, s. 17–19; nr 4, s. 25–27.

1899

- Gaszone światło. *P r.* XIX, nr 34, s. 402–403. [Ostatnia publikacja w *Prawdzie*.]
- Gaszone światło. *T r.* VII, nr 36, s. 283–285. [Przedruk z *Prawdy*.]
- Stanowisko filozoficzne Aleksandra Świętochowskiego. *PAS*, s. 231–234.

1912

- *Pisma filozoficzne i psychologiczne*. Lwów: Wydawnictwo Polskie. [Recenzje ze s. 535–538 są *de facto* autorstwa Władysława Mieczysława Kozłowskiego.]

1.2. Przekłady

1870

- Milorad Popović, „Grób Bożycy”. *Tow* r. I, nr 6, s. 41–43; nr 7, s. 49–51.

1874–1878

- Friedrich Christoph Schlosser & Karl Hagen, *Dzieje powszechne od najdawniejszych czasów do dni dzisiejszych*. T. VI–XX. Lwów: Księgarnia Polska. [Władysław Kozłowski brał udział w przekładzie prawdopodobnie tych tomów.]

1.3. *Ineditum*:

- *Psychologia*. [Ukończona w 1892; prawdopodobnie zaginiona.]

2. Recenzje z *Pism filozoficznych i psychologicznych*

Anonim-A

- 1912 *Kryt* r. IV, t. 35, s. 245.

Anonim-B

- 1912 *TI* r. LIII, nr 43, s. 900.

Halpern-Myślicki, Ignacy

- 1912 *Ks* r. XII, nr 11, s. 500–501.

Kodisowa, Józefa

- 1913 *RF* r. III, nr 3, s. 53a–54a.

Kozłowski, Władysław Mieczysław

- 1912 *MiŻ* r. I, nr 8–9, s. 228–230.
- 1913 *S* t. XXI, z. 2, s. 301–302.

Kurnatowski, Jerzy [J.K.]

- 1914 *P* r. XXXIV, nr 16, s. 12–13.

Zieleńczyk, Adam

- 1913 *BW* r. LXXIII, t. 4, s. 187–191.

3. Polemiki i recenzje z innych prac Władysława Kozłowskiego

Anonim-C

- 1885 Pozytywizm i narodowość. *KC* r. XXI, nr 62, s. 4.

Jellenta, Cezary

- 1883 [Władysław Kozłowski, „Etyka Spencera”.] *P* r. III, nr 51, s. 608.

Mahrburg, Adam

- 1898 Prawda i prawdopodobieństwo. (Odpowiedź na artykuł p. Wł. Kozłowskiego „Pewność sądów”.) *P* r. XVIII, nr 13, s. 154–155; nr 14, s. 166–167.

Raciborski, Aleksander

- 1886 [List w sprawie recenzji Władysława Kozłowskiego.] *PS* t. II, z. 8, s. 144 [powtórzenie: 169].
- 1887 Odpowiedź na recenzję Pana Wład. Kozłowskiego. *A r.* XII, t. 1, z. 1, s. 194–200.
- 1892 O logice W. Kozłowskiego. *Muz* r. VIII, z. 2, s. 104–113; z. 3, s. 172–185.

Siemaszko, Julian

- 1885 Władysław Kozłowski, „Psychologia doświadczalna” [rec.]. *SPNP*, s. 284–282.

Skrochowski, Ignacy

- 1886 [Władysław Kozłowski, „Psychologia doświadczalna” [rec.].] *PP* r. III, t. 12, nr 33, s. 439–441.

Straszewski, Maurycy

- 1902 *Propedeutyka filozoficzna w naszych gimnazjach*. Kraków: Księgarnia D.E. Friedleina. [Na s. 46–49 krytycznie o podręczniku Kozłowskiego *Logika elementarna*.]

Struve, Henryk

- 1891 Przypisek redakcji. *BW* r. LI, t. 4, s. 310–311.

Szczerbowicz-Wieczór, Ludomir

- 1879 [Władysław Kozłowski, „Herbert Spencer” [rec.].] *TMiP* nr 35, s. 416; nr 36, s. 427–428.

Tokarzewicz, Józef [pseudonim: Kazimierz Włostowski]

- 1899 W obozie rzekomych rozbitków. *A* XXIV, t. 2, z. 5, s. 359–371.

Wiśniewski, Feliks

- 1893 Odpowiedź na zarzuty [Władysława Kozłowskiego]. *P* r. XIII, nr 28, s. 335.

4. Teksty autorów omawianych lub wzmiankowanych przez Władysława Kozłowskiego

Anonim-D

- 1880 *Rys religijnego rozwoju ducha ludzkiego*. T. I–II. Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego.

Bain, Alexander

- 1868 *Mental and Moral Science*. London: Logmans, Green and Co.
- 1870 *Logika*. T. I–II. Warszawa 1878: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.
- 1873 *Umysł i ciało: mniemania o ich wzajemnym stosunku*. Warszawa 1874: Gebethner i Wolff.

Benedikt, Moriz

- 1895 *Życie duszy ludzkiej jako czysto doświadczalno-postrzegawcza nauka*. Warszawa 1897: Wydawnictwo Przeglądu Tygodniowego.

Beneke, Friedrich Eduard

- 1827 *Psychologische Skizzen*. II Band. Göttingen: Wandenboed und Ruprecht.

Binet, Alfred

- 1890 L'inhibition: dans les phénomènes de conscience. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* t. XXX, nr 4, s. 136–156.
- 1894 *Introduction à la psychologie expérimentale*. Paris: Félix Alcan.

Brochard, Victor

- 1881 *La Logique* de J. Stuart Mill. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* a. VI, t. 12, s. 449–478, 592–614.

Brodziński, Kazimierz

- 1831 O narodowości Polaków. [W:] [Brodziński 1850], s. 51–71
- 1850 *Posłanie do braci wygnańców i mowa o narodowości Polaków*. Paryż: Drukarnia L. Martinet.

Büchner, Ludwig

- 1876 *Aus dem Geistesleben der Thiere oder Staaten und Thaten der Kleinen*. Berlin: A. Hofmann & Comp.

Carpenter, William Benjamin

- 1842 *Principles of Human Physiology*. Philadelphia: Lea and Blanchard.

Chevreul, Michel-Eugène

- 1854 *De la baguette divinatoire, du pendule dit explorateur et des tables tournantes*. Paris: Mallet-Bachelier.

Compte rendu

- 1889 *Compte rendu du Congrès Spirite et Spiritualiste de 1889*. Paris: Librairie Spirite.

Comte, Auguste

- 1830–1842

Cours de philosophie positive. Vol. I–VI. Paris: Imprimeur-Libraire Bachelier.

- 1844 *Discours sur l'esprit positive*. Paris: Carilian-Goeufry et V^{or} Dalmont.

Cornoldi, Giovanni Maria

- 1877 *Rozbiór krytyczny dzieła Wilhelma Drapera pt. „Historia zatargu religii z nauką”*. Kraków 1878: Wł. L. Anczyc i Sp.

Czaadajew, Piotr

- 1836 *List filozoficzny do Pani ****. Kraków 1866: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Czartoryski, Władysław

- 1870 *Mowa... miana w Paryżu na obchodzie 3 maja 1870 roku*. Paryż: Biblioteka Polska.

Darwin, Charles

- 1859 *O pochodzeniu gatunków drogą naturalnego doboru*. Warszawa 1884: Wydawnictwo *Przeglądu Tygodniowego*.
- 1871 *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray.

Dawid, Jan Władysław

- 1885 *Psychogeneza*. [W:] [Dawid 1890], s. 1–8.
- 1886 *O zarazie moralnej. Studium psychologiczno-społeczne*. Warszawa: Księgarnia A. Gruszeckiego.
- 1890 *Szkice psychologiczne*. Warszawa: T. Paprocki i S-ka.

Laveaux, Ludwik de

- 1881 *Umysł i jego sprawy. Pogląd filozoficzny*. Lwów: I Związkowa Drukarnia.

De Quincey, Thomas Penson

- 1822 *Confessions of an English Opium-Eater*. Boston 1850: Ticknor, Reed, and Fields.

Debon, Abert

- 1877 Aleksander Świętochowski: *Ein Versuch die Entstehung der Moral-Gesetze zu Erklären* [rec.]. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* a. II, t. 3, s. 204–209.

Deschamps, Albert

- 1888 *Neurozy i pesymizm. Odczyt wygłoszony w Towarzystwie Naukowym w Clermont-Ferrand 4 marca 1886 roku*. Warszawa 1890: Księgarnia Teodora Paprockiego.

Dickstein, Samuel

- 1896 *Hoene-Wroński – jego życie i prace*. Kraków: Akademia Umiejętności.

Du Bois-Reymond, Emil Heinrich

- 1890 *Über die Grundlagen der Erkenntniss in den exakten Wissenschaften*. Tübingen: H. Laupp.
- 1891 *Naturwissenschaft und bildende Kunst*. Leipzig: Verlag von Veit & Comp.

Dybowski, Benedykt

- 1885 *Rzut oka na historyczny rozwój zoologii*. Lwów: Polskie Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika.

Dzieduszycki, Wojciech

- 1895 *O wiedzy ludzkiej*. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta.

Erlicki, Alfons

- 1897 *Wykłady kliniczne o chorobach umysłowych*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i S-ka.

Espinas, Alfred

- 1877 *Des sociétés animales*. Paris: Librairie Germer Baillière et Cie.

Fichte, Johann Gottlieb

- 1794 Über den Begriff der Wissenschaftslehre oder der sogenannten Philosophie. [W:] [Fichte 1845], s. 29–81.
- 1845 *Sämtliche Werke*. T. I. Berlin: Verlag von Veit und Comp.

Fischer, Engelbert Lorenz

- 1891 *Theorie der Gesichtswahrnehmung*. Mainz: Kirchheim.

Fiske, John

- 1874 *Outline of Cosmic Philosophy*. Vol. I–II. London: Macmillan and Co.

Fredro, Andrzej Maksymilian

- 1658 *Przysłowia mów potocznych*. T. I. Paryż 1867: Księgarnia Luksenburgska.

Frycz Modrzewski, Andrzej

- 1551 *O poprawie Rzeczypospolitej*. Przemyśl 1857: Drukarnia Michała Dzikowskiego.

Gabryelski, Zygmunt

- 1894 *Czym filozofia jest, a czym będzie*. Kraków: G. Gebethner i Spółka.

Gibier, Paul

- 1887 *Spirytyzm. Studium historyczno-krytyczne i doświadczalne*. Warszawa 1889: Księgarnia Teodora Paprockiego i S-ka.

Giddings, Franklin Henry

- 1896 *Principes de sociologie*. London: Macmillan and Co.

Goszczyński, Seweryn

- 1828 *Zamek kaniowski*. [W:] [Goszczyński 1838], s. 1–120.
- 1834 *Sobótka*. Lwów 1877: Księgarnia Polska.
- 1838 *Pisma*. T. I. Lwów: Franciszek Piller i Spółka.

Grot, Nikolaj Jakovlevič (Николай Яковлевич Грот)

- 1880 *Психология чувствований*. Санктпетербург: Императорская Академия Наук.

Hammer-Purgstall, Joseph von

• 1827–1835

Geschichte der osmanischen Reiches. B. I–X. Pest: C.A. Hartleben.

Hartmann, Eduard von

• 1875a *Gesammelte Studien und Aufsätze gemeinverständlichen Inhalts*.

Lepizig: Hermann Haacke.

• 1875b *Mein Entwicklungsgang*. [W:] [Hartmann 1875a], s. 11–41.

Hegel, Georg Friedrich Wilhelm

• 1821 *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Berlin 1854: Verlag von Duncker und Humblot.

Høffding, Harald

• 1887 *Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung*. Leipzig: Fues's Verlag (R. Reiland). Przekład polski: *Psychologia ogólna*. Warszawa 1890: Wydawnictwo *Przeglądu Tygodniowego*.

Hoyer, Henryk Fryderyk

• 1891 *Pogląd teoretyczny na przeciwgruźliczy środek Kocha*. *GL* r. XXVI, t. 11, nr 2, s. 25–30; nr 3, s. 44–49 i nr 4, s. 59–68.

Huxley, Thomas Henry

• 1879 *Hume, His Life and Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

James, William

• 1890 *Principles of Psychology*. Vol. I–II. New York: Henry Holt and Company.

• 1892 *Text-Book of Psychology*. London: Macmillan and Co.

Jevons, William Stanley

• 1874 *The Principles of Science*. London: Macmillan & Co.

• 1879 *Logika* (tł. Henryk Wernic). Warszawa 1886: Drukarnia Emila Skińskiego.

Jireček, Josef

• 1860 *Paměti turecké Michala Konstantinoviče z Ostrovice*. *Rozprawy z Obo-ru Historie, Filologie a Literatury* t. I, s. 1–9.

Junius

- 1881 *Leopolitana*. XII. P r. I, nr 31, s. 363–365.

Kant, Immanuel

- 1781 *Kritik der reinen Vernunft*. Leipzig 1868: Leopold Voss.
- 1788 *Kritik der praktischen Vernunft*. Leipzig 1878: Philipp Reclam.

Katechizm

- 1840 *Katechizm o czci Cesarza Wszech Rosyy, czyli Objasnienie czwartego przykazania boskiego w stosunku do zwierzchnosci kraiovey za najwyższym rozkazem dla użycia po szkołach i kościołach rzymsko-katolickich wiejskich wydrukowany*. Wilno: Drukarnia Diecezjalna.

Kaufmann, Mieczysław

- 1887 Kantyzm i przyrodoznawstwo. P r. VII, nr 4, s. 41–42; nr 5, s. 53–54.

Klein, Maximilian

- 1894 *Ästhetik auf naturwissenschaftlicher Grundlage*. NW B. IX, nr 25, s. 301–309.

Kollár, Ján

- 1824 *Slávy dcera*. Vídeň 1852: Mechitaristen.

Konstanty z Ostrowicy (Michal Konstantinovič)

- 1500 (ca.)

Oryginał polski: *Pamiętniki janczara Polaka*. Warszawa 1828: Drukarnia A. Gałęzowskiego i komp. Przekład czeski: *Historya neb kronyka turecka*. Latomyśl 1566: Alexander Aujezdský. Wyd. II: 1581. Przekład serbski (z czeskiego): *Историја или љетописи турски*. *Гласник Српског Ученог друштва* t. XVIII (1865), s. 25–188.

Krasicki, Ignacy

- 1778 *Monachomachia, czyli wojna mnichów*. [W:] [Krasicki 1830], s. 36–44.
- 1779 *Mądry i głupi*. [W:] [Krasicki 1830], s. 8.
- 1830 *Dzieła*. Paryż & Genewa: Księgarnia Barbezata.

Kremer, Józef

• 1849–1852

Wykład systematyczny filozofii. Vol. I–II. Kraków & Wilno: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego & Józef Zawadzki.

• 1867 Najcelniejsze filozoficzne nauki o duszy przed sądem krytycznym obecnej nam filozofii. *BW* r. XXVII, t. I, s. 1–13, 165–217.

• 1876 *Początki logiki dla szkół średnich*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kucharski, Andrzej

• 1838 *Antiquissima monumenta iuris slovenici*. Warszawa.

• 1840 O pamiątnikach janczara Polaka. *Piśmiennictwo Krajowe*. Dodatek do *GPr* r. I oddział I, nr 32, s. 1–4.

Ladd, George Trumbull

• 1892 *Outlines of Physiological Psychology*. New York: Charles Scribner's Sons.

Lamartine, Alphonse de

• 1853–1854

Histoire de la Turquie. Vol. I–VI. Paris: Librairie du Constitutionnel.

Lange, Friedrich Albert

• 1866 *Historia filozofii materialistycznej*. T. I–II. Warszawa 1881: Wydawnictwo Bernarda Lesmana.

Laveaux, Ludwik de

• 1881 *Umysł i jego sprawy. Pogląd filozoficzny*. Lwów: I Związkowa Drukarnia.

Lewes, George Henry

• 1846 *The Biographical History of Philosophy*. London: Charles Knight and Co.

• 1859 *Physiology of Common Life*. Vol. I–II. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons.

• 1875–1879

The Problems of Life and Mind. Vol. I–V. Boston: James R. Osgood and Co.

• 1906 *Historia filozofii starożytnej*. Warszawa: G. Centnerszwer i Spółka.

Liard, Louis

- 1879 *La science positive et la métaphysique*. Paris 1883: Libraire Germer Baillière et Cie.

Lindsay, William Lauder

- 1879 *Mind in the Lower Animals in Health and Disease*. Vol. I–II. London: Kegan Paul & Co.

Lombroso, Cesare

- 1888 *Geniusz i obłąkanie w związku z medycyną sądową, krytyką i historią* (tł. J.L. Popławski). Warszawa: Wydawnictwo im. T.T. Jeża.

Maciejowski, Waclaw Aleksander

- 1832–1836

Historia prawodawstw słowiańskich. T. I–IV. Warszawa & Lipsk: Księgarnia Sennewalda (dawniej Brzeziny) i Hinrichsa.

- 1858 *Historia prawodawstw słowiańskich*. T. VI. Warszawa: Drukarnia Rządowa.

Mahrburg, Adam

- 1897 Co to jest nauka? *PF* r. I, z. 1, s. 9–29.
- 1890 *Teoria celowości ze stanowiska naukowego: studium filozoficzne*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Maistre, Joseph de

- 1794 *Étude sur la souveraineté*. [W:] [Maistre 1884], s. 311–554.
- 1844 *Oeuvres complètes*. T. I. Lyon: Vitte et Pérussel.

Majkov, Apollon Alieksandrovič

- 1857 *История сербского языка*. Москва: Университет.

Marillier, Léon

- 1892 La psychologie de William James. *RPh* a. XVII, vol. 34, nr 11, s. 449–470; nr 12, s. 603–627; vol. 35, nr 1, s. 1–32; nr 2, s. 145–183.

Maudsley, Henry

- 1867 *The Physiology and Pathology of Mind*. New York: Macmillan.

Mickiewicz, Adam

- 1820 Oda do młodości. [W:] [Mickiewicz 1861], s. 257–261
- 1823–1860

Dziady. Wrocław 1864: H. Skutsch.

- 1828 Pieśń filaretów. [W:] [Mickiewicz 1861], s. 262–265.
- 1861 *Pisma*. T. I. Paryż: Drukarnia L. Martinet.

Mill, John Stuart

- 1843 *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*. New York 1882: Harper & Brothers.
- 1865 *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*. London: Longman, Green, Longman, Roberts & Green

Morselli, Henri

- 1881 *Suicide. An Essay on Comparative Moral Statistics*. New York: D. Appleton and Company.

Mosso, Angelo

- 1891 *Strach. Studium popularnonaukowe*. Warszawa: Księgarnia Teodora Paprockiego i S-ki.
- 1892 *Znużenie*. Warszawa: S. Lewental.

Murray, John Clark

- 1885 *Zasady psychologii*. Warszawa 1887: Księgarnia Teodora Paprockiego i S-ki.

Naville, Adrien

- 1890 Remarques sur l'induction dans les sciences physiques. *RPh* t. XXIX, s. 62–69.

Nenadović, Lubomir

- 1849 *Slavenska vila: spljevaó godine 1847 na Nekarú y Nemačkoj*. Karlovci: Dan Medaković.

Nowakowicz Stojan / Новаковић, Стојан

- 1862 *Певанија*. Београд: штампарија Николе Стефановића.
- 1863а *Кавкаски роб* (од Александра Пушкина). Превод. Београд: Државна штампарија.

- 1863b *Крѣпалѣја: приповетка из подунавских крајева* (од Михала Чајковског). Превод. Београд: Државна штампарија.
- 1864 *Српска револуција* (од Леополда фон Ранке). Београд: Државна штампарија.
- 1867 *Историја српске књижевности*. Београд: Државна штампарија.
- 1869a *Српска библиографија за новију књижевност: 1741–1867*. Београд: Државна штампарија.
- 1869b *Српска синтакса*. Београд: Државна штампарија.
- 1870 *Законик Стефана Душана цара српског: 1349 и 1354*. Београд: Државна штампарија.
- 1886 *Гражина: приповетка литавска* (од Адама Мицкијевића). Превод. Панчево: Наклада Књижаре браће Јовановића.

Ochorowicz, Julian

- 1877 *O zjawiskach zdwojenia w życiu duchowym człowieka*. Lwów: Kosmos.
- 1879 *Pogadanki i spostrzeżenia z dziedziny fizjologii, psychologii, pedagogiki i nauk przyrodniczych*. Warszawa: Księgarnia Adolfa Kowalskiego.

Oksza-Orzechowski, Tadeusz

- 1871 *Histoire de l'Empire Ottoman depuis sa fondation jusqu'à la prise de Constantinople*. Constantinople.

Palárik, Ján

- 1864 O vzájomnosti slovanskej. *L t.* III, s. 290–293.

Paul, Jean

- 1847 *Ausgewählte Werke*. Berlin: Verlag von D. Reimer.

Paulhan, Frédéric

- 1880 *Physiologie de l'esprit*. Paris 1910: Félix Alcan.
- 1887 *Les phénomènes affectifs et les lois de leur apparition*. Paris: Félix Alcan.
- 1891 *Le nouveau mysticism*. Paris: Félix Alcan.

Pawlicki, Stefan

- 1872 *Człowiek i małpa. Ostatnie słowo Darwina*. Lwów: Seyfarth i Czajkowski.
- 1878 *Kilka uwag o podstawie i granicach filozofii*. Kraków: Księgarnia S.A. Krzyżanowskiego.

Picavet, François

- 1891 *Les idéologues*. Paris: Félix Alcan.

Potocki, Józef Karol

- 1886 O zarazie moralnej. *P r.* VI, nr 30, s. 352–354.
- 1897 O terminologii filozoficznej [cz. I]. *PF r.* I, z. 1, s. 31–52.

Raciborski, Aleksander

- 1882 „*Etyka*” *Spinozy krytycznie rozebrana i z tegoczesnym materializmem zestawiona*. Lwów: I Związkowa Drukarnia.
- 1886 *Podstawy teorii poznania w Systemie logiki dedukcyjnej i indukcyjnej J.S. Milla*. T. I– II. Lwów: I Związkowa Drukarnia.

Ribot, Théodule-Armand

- 1870 *Współczesna psychologia pozytywna w Anglii*. Warszawa 1876: Wydawnictwo Michała Glüdsberga.
- 1885 *Choroby osobowości*. Warszawa 1885: Księgarnia A.W. Gruszeckiego.

Rej, Mikołaj

- 1558 *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego*. Kraków 1859: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej.

Romanes, George John

- 1882 *Animal Intelligence*. London: Kegan Paul, Trench, & Co.
- 1883 *Mental Evolution in Animals*. London: Kegan Paul, Trench, & Co.

Rzewuska, Rozalia

- 1838 Podróż do Konstantynopola w roku 1836. *MP r.* V, nr 1, s. 3–4; nr 2, s. 13–14; nr 3, s. 18–21; nr 4, s. 27–28; nr 7, s. 51–54; nr 8, s. 60–62; nr 9, s. 66–68.

Scholtz, Friedrich

- 1887 *Sen i marzenia senne. Wykład popularno-naukowy*. Warszawa 1888: Księgarnia M. Arcta.

Schopenhauer, Arthur

- 1819 *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Leipzig: F.A. Brockhaus.

Schroeder van der Kolk

- 1863 *Die Pathologie und Therapie der Geisteskrankheiten aus anatomisch-physiologischer Grundlage*. Braunschweig: Friedrich Vieweg und Sohn.

Schwegler, Albert

- 1846–1847

Historia filozofii w zarysie. Warszawa 1863: E. Wende i Ska.

Sergi, Giuseppe

- 1888 *La psychologie physiologique*. Paris: Alcan.

Shakespeare, William

- 1600 *Hamlet. Królewicz duński*. Lwów 1870: F.H. Richter.

Sidgwick, Henry

- 1883 A Criticism of the Critical Philosophy. *Mind* vol. VIII, No. 29, s. 69–91.

Simon, Paul-Max

- 1888 *Świat snów*. Warszawa 1889: Gebethner i Wolf.

Skórski, Aleksander

- 1890 *Jan Śniadecki wobec współczesnej metafizyki niemieckiej i dzisiejszych dążeń filozoficznych krytycznie przedstawiony*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt.

Skrochowski, Ignacy

- 1880 *O wiedzy ludzkiej*. Kraków: Drukarnia Czasu.

Słowacki, Juliusz

- 1833 *Kordian*. [W:] [Słowacki 1882], s. 177–273.
- 1838 *Poema Piasta Dantyszka, herbu Leliwa, o piekle*. [W:] [Słowacki 1960], s. 219–273.
- 1845 Do autora trzech psalmów. [W:] [Słowacki 1866], s. 109–120.
- 1869 *Pisma*. T. II. Lipsk: F.A. Brockhaus.
- 1866 *Pisma pośmiertne*. T. I. Lwów: A. Małecki.
- 1882 *Dzieła*. T. IV. Kraków: K. Bartoszewicz.

Spencer, Herbert

- 1851 *Social Statics*. London: John Chapman.

- 1855 *The Principles of Psychology*. London: Longman, Brown, Green and Longmans.
- 1857 Postęp, jego prawa i przyczyny. [W:] [Spencer 1858–1878/1883]. Cz. I, s. 1–48.
- 1858–1878
Essays: Scientific, Political, and Speculative. T. I–III. London: Williams and Norgate. Przekład polski: *Szkice filozoficzne*. Cz. I i II. Warszawa 1883: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.
- 1860a *Education: Intellectual, Moral, and Physical*. New York & London: D. Appleton and Company. Przekład polski: *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym*. Warszawa 1879: G. Gebethner i Spółka.
- 1860b Social Organism. [W:] [Spencer 1858–1878]. T. I [1868], s. 384–429. Przekład polski: Organizm społeczny. [W:] [Spencer 1858–1878/1883], s. 49–87.
- 1862 *First Principles*. Vol. I–II. London: Williams and Norgate. Przekład polski: *Pierwsze zasady*. Warszawa 1886: Wydawnictwo Głosu.
- 1864 *The Classification of the Sciences to which are added Reasons for Dissenting from the Philosophy of M. Comte*. London: Williams and Norgate.
- 1864–1867
The Principles of Biology. T. I–II. London: Williams and Norgate.
- 1870–1872
The Principles of Psychology. T. I–II. London: Williams and Norgate.
- 1873–1881
Descriptive Sociology or Group of Sociological Facts. London: Williams and Norgate.
- 1874 *The Study of Sociology*. New York & London: D. Appleton and Company.
- 1876–1896
The Principles of Sociology. Vol. I–III. London: Williams and Norgate. Przekład polski: *Zasady socjologii*. Cz. I–II. Warszawa 1889–1891: Wydawnictwo Głosu.
- 1879 *The Principles of Ethics*. Vol. I–II. London: Williams and Norgate. Przekład polski: *Zasady etyki*. Warszawa 1884: Spółka Nakładowa.

Spinoza, Baruch

- 1662 *Traktat o poprawie rozumu*. [W:] [Spinoza 1927], s. 1–40.
- 1927 *Dziela*. Tom I. *Traktat o poprawie rozumu. Etyka*. Warszawa: Dom Książki Polskiej.

Stallo, John Bernhard

- 1882 *The Concepts and Theories of Modern Physics*. New York: Appleton and Company.

Stefan

- 1349 *Zakon błogorodnego cara Stefana [Dušana]*. [W:] [Maciejowski 1858], s. 352–395.

Stein, Ludwik

- 1897 Podstawy filozofii społecznej. *Przegląd Filozoficzny* r. I, z. 1, s. 53–70.

Straszewski, Maurycy

- 1875 *Jan Śniadecki, jego stanowisko w dziejach oświaty i filozofii w Polsce*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Struve, Henryk

- 1870 *Wykład systematyczny logiki, czyli nauka dochodzenia i poznania prawdy*. T. I. Część wstępna. Warszawa: Księgarnia E. Wende i Sp.
- 1896 *Wstęp krytyczny do filozofii*. Warszawa: E. Wende i Sp.
- 1897a S. Dickstein: *Hoene-Wroński – Jego życie i prace* [rec.]. *PF* r. I, z. 1, s. 93–97.
- 1897b Stylometria W. Lutosławskiego. *PF* r. I, z. 1, s. 151–152.

Sully, James

- 1877 *Pessimism. A History and a Criticism*. London: Henry S. King & Co.
- 1880 *Sensation and Intuition*. London: Kegan Paul.
- 1882 *Illusions. A Psychological Study*. London: C. Kegan Paul & Co.
- 1884 *Outlines of Psychology*. New York: D. Appleton and Company.
- 1886 *The Teacher's Hand-Book of Psychology*. London: Longmans, Green & Co.
- 1892 *Umysłowość ludzka (Księga podręczna psychologii)*. T. I–II. Warszawa 1897–1898: Wydawnictwo im. T.T. Jeża.

Szokalski, Wiktor Feliks

- 1885 *Początek i rozwój umysłowości w przyrodzie*. Warszawa: Księgarnia E. Wendego i Sp.

Śniadecki, Jan

- 1822 *Pisma rozmaite*. T. IV. Wilno: Józef Zawadzki.

Świętochowski, Aleksander

- 1875 Dziedziczność charakteru. *TL* r. II, t. 1, nr 1, s. 254; nr 2, s. 269; nr 3, s. 286–287; nr 4, s. 302; nr 5, s. 318–319; nr 6, s. 326; nr 7, s. 342–343; nr 8, s. 358–359 i nr 9, s. 374–375.
- 1876 *Ein Versuch die Entstehung der Moral-Gesetze zu Erklären*. Krakau: A. Dygasiński's Verlagsvuchhandlung.
- 1877 *O powstawaniu praw moralnych*. Warszawa: Drukarnia Przeglądu Tygodniowego.
- 1878 *Wolter: w stuletnią rocznicę jego śmierci*. Warszawa: Spółka Nakładowa.
- 1880 *O epikureizmie*. Warszawa: Wydawnictwo Bernarda Lesmana.

Taine, Hippolyte

- 1864 *Le positivisme anglaise. Étude sur Stuart Mill*. Paris: Germer Baillière.

Tait, Peter Guthrie & Stewart, Balfour

- 1875 *The Unseen Universe or Physical Speculations on a Future State*. Macmillan and Co.

Thompson, Daniel Greenleaf

- 1884 *A System of Psychology*. Vol. I–II. London: Longmans, Green, and Company.

Titchener, Edward Bradford

- 1896 *An Outline of Psychology*. New York: The Macmillan Company.

Trembecki, Stanisław

- 1776 *Góra w połogu*. [W:] [Trembecki 1822], s. 101.
- 1822 *Poezje*. T. I. Wilno: B. Neuman.

Trentowski, Bronisław

- 1844 *Mysłini, czyli całokształt logiki narodowej*. T. I–II. Poznań: N. Kamiński i Spółka.

Twardowski, Kazimierz

- 1897 *Psychologia wobec fizjologii i filozofii*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt.

Tyndall, John

- 1868 *Scope and Limit of Scientific Materialism*. [W:] [Tyndall 1871], s. 107–125.

- 1871 *Fragments of Science for Unscientific People*. London: Longmans, Green, and Co.
- 1874 Address Delivered before the British Association Assembled at Belfast]. London: Longmans, Green, and Co.

Ueberweg, Friedrich

- 1863–1871

Der Grundriss der Geschichte der Philosophie. Berlin: E.S. Mittler & Sohn.

Varnbüler, Theodor von

- 1891 *Der Organismus der Allvernunft und das Leben der Menschheit in Ihm*. Prag/Wien: F. Tempsky.

Vischer, Friedrich Theodor

- 1847 *Ästhetik oder Wissenschaft des Schönen*. II Teil. Reutlingen & Leipzig: Mäcken's Verlag.

Walewski, Antoni

- 1875 *Filozofia dziejów polskich i metoda ich badania*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Wasilewski, Edmund

- 1837 Dziecko szau. [W:] [Wasilewski 1839], s. 53–71.
- 1839 *Poezje*. Lwów 1883: Nakładem A. Kaczurby.

Whewell, William

- 1837 *History of the Inductive Sciences*. Vol. I–III. London: J.W. Parker.
- 1840 *The Philosophy of the Inductive Sciences*. Vol. I–II. London: J.W. Parker.

Windelband, Wilhelm

- 1892 *Geschichte der Philosophie*. Freiburg I.B.: Akademische Verlagsbuchhandlung von J.C.B. Mohg.

Wiśniewski, Feliks

- 1893 *Duch i materia. Pogląd filozoficzny*. Warszawa: Druk. St. Niemira.

Wundt, Wilhelm

- 1863 *Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele*. Leipzig: Voß. Przekład polski: *Wykłady o duszy ludzkiej i zwierzęcej*. Kraków 1873–1874: J. Unger.
- 1865 *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*. Erlangen: Enke.
- 1867 *Handbuch der medizinischen Physik*. Erlangen: Enke.
- 1874 *Grundzüge der physiologischen Psychologie*. Leipzig: Engelmann.
- 1880–1883 *Logik. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntniss und der Methoden Wissenschaftlicher Forschung*. B. I–II. Stuttgart: Enke.
- 1883 *Teoria poznania*. Warszawa 1889: Gebethner i Wolf.
- 1886 *Ethik. Eine Untersuchung der Tatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens*. Stuttgart: Enke.

Ziemba, Teofil Zygmunt

- 1877 *Psychologia*. Kraków: Drukarnia Uniwersytecka.

Ziehen, Theodor

- 1891 *Leitfaden der physiologischen Psychologie*. Jena: G. Fischer.

Żebrowski, Oskar

- 1879 *Obraz ogólny postępu społeczeństw ludzkich*. Paryż: Drukarnia Polska A. Reiffa.

5. Bibliografia podmiotowa

Anonim-E

- 1899 Władysław Kozłowski. *I* r. I, z. 9, s. 438–439.

Anonim-F

- 1899 Władysław Kozłowski. *NP* r. XXVII, nr 34, s. 598.

Anonim-G

- 1899 Nekrologia. Władysław Kozłowski. *Czas* r. LII, nr 183, s. 3.

Anonim-H

- 1899 Władysław Kozłowski. *SP* r. V, nr 189, s. 4.

ab

- 1899 *Ze Lwowa*. *TI* nr 36, s. 712.

Dybowski, Benedykt

- 1899 Władysław Kozłowski [Wspomnienie pośmiertne]. *T r.* VII, nr 34, s. 265–267; nr 35, s. 273–274.

Hochfeldowa, Anna & Skarga, Barbara

- 1980 Władysław Kozłowski (1832–1899). [W:] [Hochfeldowa & Skarga [red.] 1980], s. 335–336.

Hochfeldowa, Anna & Skarga, Barbara [red.]

- 1980 *Filozofia i myśl społeczna w latach 1865–1895*. Część I. Warszawa: PWN.

Kozłowski, Władysław Mieczysław

- 1900 Władysław Kozłowski (wspomnienie pośmiertne). *PF* r. III, z. 2, s. 70–80.

Krzywicki, Ludwik [Ż.]

- 1903 *Po drodze cierniowej*. *Og* r. I, nr 41, s. 979–980.

Lesznowski, Antoni

- 1857 [Słowo od redaktora.] *GW* nr 58, s. 1–2.

Lewkowicz, Jakub [podpisany: J. L.-cz]

- 1905 Władysław Kozłowski – pisarz polityczny. *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. Seria I, t. XXXIX. Warszawa: Drukarnia *Gazety Handlowej*, s. 475–477.

Massonius, Marian

- 1899 *Śp.* Władysław Kozłowski (wspomnienie pozgonne). *GP* nr 184, s. 1–2.

Pasenkiewicz, Kazimierz

- 1970 Władysław Kozłowski. [W:] *Polski słownik biograficzny*. T. XV. Wrocław: Ossolineum, s. 35–36.

Świętochowski, Aleksander

- 1899 Władysław Kozłowski. *P r.* XIX, nr 33, s. 390.

Zbiegniewska, Izabela [podpisana: Ella]

- 1873–1907

Korespondencja m.in. od Chmielowskiego, Franciszka Dobrowolskiego, Ludwika Jenikego, Władysława Kozłowskiego, Wandy Żeleńskiej. [*Pol. 1873–1903. K. I, 134. MfBN.*] Biblioteka Ossolineum – rkp. 4805/I.

- 1903 Sylwetki. *B t.* XXXIX, nr 36, s. 428–429; nr 37, s. 439–440; nr 38, s. 450–451.

6. Inne teksty wykorzystane przy opracowaniu biografii Władysława Kozłowskiego

Białynia-Chołodecki, Józef

- 1913 *Pamiętnik Powstania Styczniowego w pięćdziesiątą rocznicę wypadków.* Lwów: M. Miniewska.

Buniak, Petar / Буњак, Петар

- 1999 Преглед польско-српских књижевних веза (до II светског рата). Београд: Славистичко друштво Србије.

Canonico, Tancredo

- 1896 *Andrzej Towiański.* Turyn 1897: Drukarnia Wincentego Bona.

Dębicki, Zdzisław

- 1931 *Iskry w popiołach. Wspomnienia lwowskie.* [*Grzechów młodości część druga.*] Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, s. 187–192.

Dobrzycki, Casimir

- 1899 *Bulletin Polonaise Litteraire, Scientifique et Artistique* [Association des anciens élèves de l'École polonaise] (Paris) t. XII, nr 134, s. 232.

Dubiecki, Marian

- 1857 Korespondencja studenta Kijowskiego Uniwersytetu. *GW* nr 58, s. 1–2.
- 1909 *Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863.* Kijów: Księgarnia Leona Idzikowskiego.

Dybowski, Benedykt

- 1913 *Wspomnienia z przeszłości półwiekowej. Wspomnienia do powstania z 1863*. Lwów: Drukarnia Polska.

Lasocki, Waclaw

- 1933 *Wspomnienia z mojego życia*. T. I. Kraków: Gmina Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa. [Tu portrety zbiorowe po s. 192 i 320, a po s. 128 – Gimnazjum w Żytomierzu.]

Lewak, Adam

- 1929 *Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- 1935 *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831–1878)*. Warszawa: Instytut Wschodni & Gebethner & Wolff.

Limanowski, Bolesław

- 1957–1973 *Pamiętniki*. T. I (1835–1870), II (1879–1897), III (1907–1919) i IV (1919–1928). T. II–III. Warszawa: *Książka i Wiedza*.

Maykowski, Jan

- 1909 *Pamiętnik*. Lwów: Nakładem Słowa Polskiego.

Rawita-Gawroński, Franciszek

- 1903 *Rok 1863 na Rusi: Ukraina, Wołyń, Podole*. Lwów: Księgarnia H. Altenberga.

Rudkowski, Tadeusz Maria

- 1999 *Cmentarz Polski w Żytomierzu*. Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu.

Sapieha, Leon *et al.*

- 1868 Odezwa do ziomków. *N r. II*, nr 13, s. 97–98.

Sowiński, Leonard

- 1884 *Wspomnienia szkolne*. Warszawa: Maurycy Orgelbrand.

Struve, Henryk

- 1911 *Historia logiki jako teorii poznania w Polsce*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i Sp., s. 432–433.

Syroczyński, Leon

- 1914 *Sprzed 50 lat. Wspomnienia byłego studenta Kijowskiego Uniwersytetu*. Lwów: Drukarnia Polska.

Towiański, Andrzej

- 1882 *Pisma*. T. I–III. Turyn: Vincenty Bona.

Spis nazwisk

Nazwiska (imiona lub inicjały) osób niezidentyfikowanych poprzedzone są gwiazdką (*). W nawiasach są formy spolszczone – używane niekiedy przez Władysława Kozłowskiego.

- Adamson, Robert I: 115, 134, 136
Aischylos (Eschyl) I: 749
Albrecht von Österreich-Teschen II: 504
Aleksander III Macedoński (Wielki)
I: 8, 47, II: 281
Alembert, Jean Le Rond d' II: 228
Aleksandr I (Aleksander I) II: 20–21, 473
Aleksandr II Romanow (Aleksander)
II: 527, 511
Ali-pasza II: 507
Amborski, Jan Darosław II 667
Amurat II: 386
Andrássy, Gyula II: 492, 526
Andrieux, François II: 229
Ankwiczówna, Henrietta Ewa II: 566,
570
Antonowycz, Wołodymyr II: 639, 667
Arc, Jeanne (Joanna) d' II: 186
Ariosto, Lodovico II 402
Arouet, François-Marie (Volter, Voltaire) I: 33, 756–757, II: 181, 188,
228–229, 349
Arystoteles I: 76, 127, 175, 194, 211,
214, 267–268, 416–417, 462–463,
690, 695, II: 25, 58, 63, 84–85, 88,
131, 139, 145, 173, 183, 192, 198
Aubert, Hermann Rudolph II: 231
Augustyn, św. I: 689
Aujezdský, Alexander II: 442, 446
Auzinger, Mac (Ben Ali Bey) I: 644
Avenarius, Richard II: 276, 279
Bacon, Francis I: 74, 240, 250, II: 30,
129, 188, 198
Bačvanski, Aleksandar (Baczwański)
II: 376
Baer, Karl Ernst von I: 74, 312, 323
Bahnsen, Julius I: 765–766
Bain, Alexander (Aleksander) I: 78,
81–82, 132, 144, 254, 263, 265,
486–488, 491, 530, 552, 569, 678,
690, 694, 696, 736–738, 744, II: 25,
33–34, 40, 52, 81, 86–88, 90–91,
93–94, 106–109, 162, 173, 176,
248–249, 643
Baldwin, James Mark I: 164
Baliński, Aureli II: 611, 614–615, 653–654
Baliński, Karol II: 431–432, 611, 614–
615, 653–654
Ban, Matija II: 360, 473
Baranowska, Julia z d. Bąkowska II: 618
*Baranowski I: 651, 655

- Bartoszewicz, Adam Dominik II: 640, 673, 676
- Bartoszewiczowa, Klotylda II: 640, 676
- Basedow, Karl Adolph von II: 301
- Batu-chan II: 357
- Bayle, Pierre (Piotr) I: 755
- Beaunis, Henri-Étienne I: 635, II: 273
- Beckmann, Karl II: 386
- Beethoven, Ludwig van I: 759
- Bełza, Władysław II: 640, 676
- Benedikt, Moriz II: 307, 309–311, 313, 315
- Beneke, Friedrich Eduard I: 713, 720
- Bentham, Jeremy I: 473
- Berg, Fiodor II: 511
- Berkeley, George I: 56, 136, 232, 244, 265, 398, II: 122, 132, 231
- Bernard, Claude I: 232, II: 243, 674
- Bernstein, Julius II: 231, 234
- Beust, Friedrich Ferdinand von II: 492, 504, 524–525
- Białynia-Chołodcecki, Józef II: 670
- Bibikow, Dymitr II: 664, 666
- Bichat, Xavier II: 229
- Binet, Alfred II: 219–222, 273–274
- Biron von Curland, Calixt II: 489
- Blaznavac, Milivoje (Błaznawac) II: 517–518, 530–534
- Blau, Otto II: 377
- Bławatskaja, Jeliena (Helena Bławacka) I: 634, 643, 650, 659
- Błocki, Bronisław II: 596
- Bogiśić, Valtazar (Bogiszcz) II: 365
- Bogorov, Ivan (Iwan Bogorow) II: 378
- Bogusławski, Wojciech II: 663
- Bombastus, Philippus Aureolus Theophrastus von Hohenheim (Paracelsus) I: 711
- Bonnet, Charles II: 229
- Bošković, Roger Joseph I: 273–274
- Boué, Ami II: 11
- Bouillier, Francisque I: 571, 690
- Branković, Jerzy (Brankowicz) II: 445
- Brătianu, Ion (Bratian) II: 460
- Brochard, Victor II: 126, 128–129
- Brockes, Barthold Heinrich I: 755
- Brodziński, Kazimierz II: 549, 710
- Bruno, Giordano I: 452, 754
- Brzozowski, Karol II: 411–412
- Büchner, Ludwig I: 121, II: 118
- Buckle, Henry Thomas II: 15
- Budda I: 775
- Buffon, Georges-Louis II: 180–181, 228
- Buniak, Petar / Буњак, Петар II: 675
- Burnouf, Eugène II: 100, 102
- Byron, George Gordon Noel I: 750
- Cabanis, Pierre I: 705 II: 166, 229
- Gaius Iulius (Gajusz Juliusz Cezar) I: 46
- Calvin, Jean (Jan Kalwin) I: 247, 752–753
- Camões, Luís Vaz de II: 361
- Canonico, Tancredo II: 674
- Carl von Preußen (Karol Pruski) II: 526, 529
- Carpenter, William Benjamin I: 84–85, 642, 658, 674
- Carus, Carl Gustav I: 712
- Cavour, Camillo Benso di II: 188
- Čengić, Smail-aga (Smail-aga Czengicz) II: 359
- Chamiec, Antoni II: 670–671
- Charcot, Jean-Martin II: 273
- Chénier, Marie-Joseph II: 229
- Chevalier, Thorn I: 644
- Chevreur, Michel-Eugène I: 640–641, 658
- Chłopicki, Witold I: 660
- Chodźko, Aleksander II: 674
- Chołoniewski, Stanisław II: 566
- Christić, Jovan II: 408–409
- Christicz, Filip II: 517, 519
- Cicero, Marcus Tullius (Cyceron) I: 749
- Cieszkowski, August I: 163, 175, 192, 211, 239, 758, II: 77, 214, 342, 470, 710
- Cohen, Hermann II: 125
- Colombo, Cristoforo (Krzysztof Kolumb) I: 452, II: 188
- Comte, Auguste I: VII, 68–74, 84, 219, 238, 241, 247–248, 252, 254–259, 262–264, 266–268, 354, 413–416, 418, 486, 492, 757, II: 15, 26, 171, 186, 229, 713
- Condillac, Étienne Bonnot de I: 211, 241, II: 228–229
- Condorcet, Nicolas de I: 757, II: 228–229
- Constant, Benjamin II: 229

- Cook, Florence (Florencja) I: 621–623
 Cornoldi, Giovanni Maria II: 73
 Cournot, Antoine Augustin I: 67
 Cousin, Victor I: 67, 136, 192, 194, 241, 584, 757, II: 41, 171
 Crookes, William I: 606, 614, 619–623, 635, 638, 644, 650, 661, 669
 Cukić, Konstantin (Cukicz) II: 365
 Cumberland, Stuart I: 643, 659
 Cunibert, Bartolomeo II: 383, 407
 Cybulski, Napoleon I: 446, II: 244
 Cyryl, św. II: 364, 546
 Czaadajew, Piotr II: 546
 Czajkowski, Michał (Sadyk-pasza) II: 12, 361, 528, 575
 Czapski, Teofil II: 670, 672
 Czartoryski, Władysław II: 504, 508, 510
 Czekanowski, Aleksander II: 633, 667
 Czolbe, Heinrich Adam Friedrich I: 121, II: 233
 Czörnig, Karl II: 466
- Damokles I: 777, II: 16, 484
 Daničić, Đuro (Grzegorz Daniczycz) II: 361, 365, 380
 Danilo I Petrović-Njegoš (Daniel) II: 465
 Dante Alighieri I: 253, II: 183, 188, 361, 437
 Darwin, Charles I: 22–26, 28–29, 83–84, 203–204, 232, 310, 326, 457, 574, 757, 768, 774–775, II: 34, 229, 73, 113, 118, 202, 229, 261, 312–313, 346, 584–587, 590, 592, 635–636
 Daszyński, Feliks II: 287
 Daunou, Pierre Claude François II: 229
 Dawid, Jan Władysław I: 181, 582–583, 586–588, 613, II: 154, 612, 640, 652
 Debon, Albert II: 346
 Degérando, Joseph Marie II: 229
 Deisenberg, Władysław II: 106
 Demokryt I: 724
 Derwisz-pasza II: 502
 Descartes, René (Kartezjusz) I: 87, 96, 127, 250, 583, II: 133–135, 148, 165, 198, 228, 231–232
 Deschamps, Albert I: 773–775
 De Quincey, Thomas Penson I: 389–390
 Destutt de Tracy, Antoine II: 229
- Dębicki, Zdzisław II: 625–626, 662, 674, 677
 Dickens, Charles II: 400
 Diderot, Denis II: 181
 Dionizy V Charitonidis II: 464
 Dobszewicz, Tomasz II: 664
 Doms, Robert II: 615, 617–619, 621, 625, 631–632, 634, 655–656, 658, 676–677
 Don Carlos II: 105
 Donato I: 590
 Đorđević, Vladan (Władan Dziordziejewicz) II: 377–380
 Doré, Gustave I: 514
 Dowgird, Anioł I: VII–VIII, 175, 211, II: 342, 713
 Drahomanow, Myhajło II: 667
 Draper, John William (Wilhelm) II: 73
 Drašković, Janko (Draszkowicz) II: 367
 Dubiecki, Marian II: 633, 639–640, 665–667, 670, 672, 676
 Du Bois-Reymond, Emil Heinrich I: 122, II: 165, 167, 169, 225, 235–236
 Dumont, Léon I: 569, 571, 690, 695, II: 174
 Dunin, Antoni II: 462, 670, 672
 Dunin, Władysław II: 573, 578
 Duns Scotus (Duns Szkot) I: 753
 Dupuis, Charles II: 228
 Dybowski, Benedykt II: 583, 585–587, 589–593, 596, 606, 610, 634, 650, 662, 668, 672–673, 677
 Dybowski, Władysław II: 677
 Dzieduszycki, Wojciech II: 96, 281–285, 710
 Dzwonkowska, Antonina z Deskurów II: 606, 608, 653
- Empedokles I: 704, 710–711
 Epikouros (Epikur) II: 349
 Erlicki, Alfons II: 299–300
 Espinas, Alfred Victor I: 68, 224, 416, 418, 420
 Euripides (Eurypides) I: 749
- Fadiejew, Rostisław I: 497, 499–501
 Falb, Rudolf II: 275
 Faraday, Michael I: 641, 658
 Favre, Jules II: 517

- Fechner, Gustav Theodor I: 66, II: 273
 Féré, Charles II: 221
 Fichte, Johann Gottlieb I: 60, 66, 116–117, 119–120, 163, 239–240, 244, 660, 757, 767, II: 148, 198
 Fick, Adolf II: 231
 Fischer, Engelbert Lorenz II: 231–234
 Flaum, Maksymilian II: 259
 Fouillée, Alfred I: 429
 Fourier, Charles II: 229
 Fourier, Jean Baptiste Joseph II: 186
 Fox, George II: 186
 Franklin, Benjamin I: 163, II: 229
 Fredro, Aleksander II: 151, 663
 Fredro, Andrzej Maksymilian I: 729, II: 709
 *Fricz II: 474
 Frycz Modrzewski, Andrzej I: 417, II: 709

 Gabryelski, Zygmunt II: 263, 268–269
 Gaj, Ljudevit (Ludwik) II: 362
 Galenus, Claudius (Galen) I: 703–705, 710–711, 726
 Galileo Galilei (Galileusz) I: 452, II: 188
 Garczyński, Stefan Florian II: 634, 669
 Garibaldi, Giuseppe II: 512
 Gautsch, Paul von Frankenthurn II: 589–590, 593
 Gavrilović, Jovan (Gawryłowicz) II: 532
 Gibier, Paul I: 582, 613–614, 619–620, 622
 Giddings, Franklin Henry II: 306
 Giovanni da Capestrano (Jan Kapistran) II: 446
 Giskra, Karl II: 506
 Glucksberg, Michał II: 34
 Głowacki, Aleksander (Bolesław Prus) I: 651, II: 710
 Goethe, Johann Wolfgang von I: 330, II: 563
 Gołuchowski, Józef I: 175, 211
 Górczakow, Michaił II: 486
 Goszczyński, Seweryn I: XIII, 236, 751, II: 429–433, 435–440, 551, 625, 627, 649, 650, 673, 710
 Gorecki, Tadeusz II: 427
 Gosławski, Maurycy II: 569
 Górski, Włodzimierz I: XIII
 Grabowski, Michał II: 625, 664
 Green, Edmund Fiske (John Fiske) I: 163
 Grillparzer, Franz II: 318–319
 Grgurova, Sofia (Grgurowa) II: 376
 Grot, Nikolaj Jakovlevič I: 569, 691, 695, II: 174
 Gubrynowicz, Władysław II: 615
 Grujić, Jevrem (Jefremi Gruicz) II: 456, 476, 479
 Gurney, Edmund I: 635, 646

 Hadzi-Nikola (Hadzi-Nikola) II: 392
 Hadžić, Jovan (ps. Miloš Svetić) (Miłosz Sweticz-Chadżicz) II: 366
 Haeckel, Ernst I: 23–26, 64, 587, 686
 Hagen, Karl I: XIII
 Haller, Albrecht von I: 705, 712, 714
 Halm, Friedrich II: 318
 Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von II: 16
 Hamilton, William I: 136, 690, II: 105, 132, 147, 154, 158, 171, 173–174
 Hański, Waclaw II: 663
 Hartley, David I: 690
 Hartmann, Eduard von I: 65, 487, 672, 686, 748, 765–769, II: 198, 229
 Hauck, Guido II: 235
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich I: 60, 64–66, 116–120, 132, 163, 233, 240, 419, 757, 759, II: 84, 88, 148, 295
 Heine, Heinrich I: 750, II: 376
 Heinroth, Johann Christian August I: 712–713
 *Helena II: 601, 603, 605
 Helmholtz, Herman von I: 66, 122, 126, 132, 135, 232, 569, II: 169–170, 231
 Helvétius, Claude Adrien II: 229
 Henle, Friedrich Gustav Jakob I: 532, 706, 714, 725
 Heraklit I: 724
 Herbart, Johann Friedrich I: 66, 120, 579–580, II: 33, 43, 45
 Hieronim z Pragi II: 546
 Herschel, John Frederick William II: 25, 30
 Hesiodos (Hezjod) I: 749
 Hilferding, Alieksandr II: 17, 507
 Hippokrates (Hipokrates) I: 704, 710, II: 229
 Hobart-pasza II: 522
 Hobbes, Thomas I: 214–215, 250, 423, 463

- Hodgson, Shadworth I: 85
 Hoene-Wroński, Józef Maria II: 77–78, 343, 710
 Høffding, Harald I: 715, II: 194–195, 287–288, 290, 294, 296–297
 Holbach, Paul d' II: 229
 Home, Daniel Dunglas I: 620, 622–623, 644
 Homer I: 749, II: 358
 Horatius (Horacy) I: 749
 Horváth, Michael (Horwat) II: 18
 Horwicz, Adolf I: 690, 694–695
 Hoyer, Henryk Fryderyk I: 670
 Hugo, Victor II: 424
 Humboldt, Alexander von I: 167
 Hume, David I: 56, 74, 127, 136, 241–242, 245, 250, 254, 259, 398, 690, 756–757, II: 26, 61, 69, 166, 211, 328
 Hus, Jan II: 377–379, 546
 Huxley, Thomas Henry I: 232, 428, 574, II: 165–169
- Ibrahim-pasza II: 522
 Ignatiew, Paweł II: 487, 491, 507, 528, 530, 532
 Ilnicka, Maria z d. Majkowska II: 601
 Iustinianus, Flavius Petrus Sabbatius (Justynian I Wielki) I: 217
 Ivan I Crnojević (Czernojewicz) II: 360, 509
 Izajasz II: 91
- Jacobi, Friedrich Heinrich II: 328, 563
 Jadacki, Jacek Juliusz I: VII, XIV, II: 659
 Jagić, Vatroslav (Jagicz) II: 361–362, 364
 Jakšić, Georgije (Jakszycz) II: 360
 James, William I: 164–165, 167–169
 Jan Korwin Hunyády II: 446
 Jancet, Pierre II: 51
 Janet, Paul II: 124–125, 127, 221, 674
 Jankowski, Józef II: 663
 Jankowski, Narcyz II: 668
 Janowska, Maria Gabriela z d. Piotrowska 1° voto Śnieżko-Błocka (Gabriela Zapolska) II: 611
 Jastrow, Joseph I: 164
 Jelski, Konstanty II: 633, 639, 667
- Jełowiecki, Edward II: 665
 Jevons, William Stanley I: 85, II: 122–127, 131, 141, 161–164, 643
 Jezierski, Feliks I: 134
 Jireček, Hermenegild II: 441
 Jireček, Josef II: 441–446
 *J.Ł. I: 422
 Joseph II Habsburg (Józef II) II: 383
 Joule, James I: 151
 Jovanović, Pava (Pawa Jowanowicz) II: 367
 Jovanović, Todor (Jowanowicz) II: 376
 Jovanović, Vladaimir (Jovanovitsch, Jowanowicz) II: 536–537
 Józefowicz, Seweryn II: 663
 Junius [pseudonim] I: 592
- Kaczmarek, Kamil Marcin I: XIV
 Kállay, Benjámin II: 531
 Kamiński, Władysław II: 667, 670, 672
 Kant, Immanuel I: VII, 55–61, 64–68, 74, 115–117, 121–136, 138, 142, 148, 150, 165, 167, 211, 232, 238, 240–242, 244–247, 250, 254, 258–259, 262, 265, 267–268, 273, 454, 486, 522, 547, 582, 584, 588, 635, 664, 666, 689–690, 712, 726, 757, 760–761, II: 25–26, 60–61, 69, 71, 88, 91, 129, 133, 135–136, 148, 153–154, 158, 165–170, 190, 192, 198, 203, 212–213, 217, 231–233, 237–238, 251, 265, 268, 295, 328, 691, 710, 713
 Kapliński, Leon II: 427
 Karabiberović, Živko (Karabiberowicz) II: 480
 Karadorde (Karadziorđ, Karadzior-dziewicz) II: 392, 407–408, 456, 477–480, 483, 519, 531
 Karadžić, Vuk Stefanović (Wuk Karadzicz) II: 365, 370
 Kasprowicz, Jan II: 678
 Katkow, Michał II: 501, 505, 511
 Kaufmann, Mieczysław II: 165, 169
 Kątski, Apolinary II: 668
 King, Katie I: 621
 Klaczko, Julian II: 504
 Klein, Maximilian II: 275–276, 278–279
 Kleiner, Juliusz II: 568

- Koch, Robert I: 670
 Kollár, Ján II: 543
 *Kołaczkowski, W. II: 675
 Komorowski, Bronisław I: XIII–XIV, II: 676
 Konarski, Stanisław I: 210
 Konarski, Szymon I: 35, II: 9
 Konopka, Maria I: XIII
 Konstantynowicz Michał z Ostrowicy (Michał Konstantynowicz, Konstanty z Ostrowicy) II: 441–442, 445
 Koot Hoomi (Kout-Houmi) I: 634
 Kopernik, Mikołaj I: 669, II: 587, 590, 597
 Korczyński, Edward II: 613–614
 Korzeniowski, Józef II: 663–664
 Kosacki, Jan II: 670
 Kosiński, Antoni Amilkar II: 361
 Kostić, Laza (Kosticz) II: 360
 Kościuszko, Tadeusz II: 575, 678
 Kotarbiński, Tadeusz II: 685
 Kotzebue, Paul von II: 494
 Kozaczyński, Adam II: 665
 Kozłowska, Felicja II: 662
 Kozłowska, Zuzanna z d. Kaszczyńska II: 633, 639, 661, 674
 Kozłowski, Gabriel II: 662
 Kozłowski, Piotr II: 662
 Kozłowski, Piotr Jacek II: 662
 Kozłowski, Stanisław II: 661–662, 674
 Kozłowski, Władysław I: VIII–IX, XII–XIV, 102, II: 18, 143–144, 146, 150, 167, 187, 273, 568, 602, 604–605, 607–608, 610, 612, 614, 616, 618–619, 621–622, 625–627, 630–633, 637–641, 643–645, 647, 649–653, 656, 658, 661–665, 667, 670, 672–713
 Kozłowski, Władysław Mieczysław II: 662, 678
 Kozłowski, [?] [dziad Władysława] II: 661
 Kozłowski, [?] [pradziad Władysława] II: 661
 Kozłowski, [?] [księgarz kijowski] II: 662
 Krafft-Ebing, Richard von II: 301
 Krajewski, Henryk II: 609
 Krajewskij, Andriej II: 505
 Krasicki, Ignacy I: 130, II: 40, 92, 257, 376, 384, 419, 710
 Krasieński, Zygmunt I: 751, 758, II: 361, 426
 Kraszewski, Józef Ignacy I: 23, 751, II: 664
 Kremer, Józef I: 192, 211, 239, II: 29–32, 84, 85, 87, 162, 644
 Królikowski, Ludwik I: 758
 Krstić, Nikola II: 12
 Krupiński, Franciszek Salezy II: 86
 Kucharski, Andrzej II: 12, 441–442
 Kuczkowska, Henrietta Ewa z d. Ankwi-czówna, 1° voto Sołytkowa II: 566, 570
 Kukuljević-Sakcinski, Ivan (Jan Kuku-liewicz) II: 364–365
 Lachelier, Jules II: 674
 Lach-Szyrma, Krystyn I: VIII, II: 673, 713
 Ladd, George Trumbull I: 164, II: 274
 Laffitte, Pierre I: 69, 72
 La Fontaine, Jean de II: 400, 511
 Lakanal, Joseph II: 228
 Lam, Jan II: 587
 Lamarck, Jean-Baptiste II: 229
 Lamartine, Alphonse de I: 750, II: 17
 Lange, Friedrich Albert I: 53–55, 59–60, 62, 122–123, 134–135, II: 149, 222, 251, 349
 Laplace, Pierre Simon de I: 22, 84, 228, II: 228
 Laromiguière, Pierre II: 229
 Lasocki, Waclaw II: 671, 672
 Laveaux, Ludwik de II: 96
 Lavoisier, Antoine I: 151, 169, II: 643
 Leibniz, Gottfried Wilhelm I: 87–88, 748, 755, 766, II: 133, 192, 198, 225, 238, 288, 328
 Lelewel, Joachim I: 6, II: 21, 364, 558
 Lenartowicz, Teofil II: 611, 614, 653–654
 Lenormant, Charles-François II: 100
 Lenau, Nikolaus I: 750, II: 180
 *Leokadia II: 601, 603
 Leopardi, Giacomo I: 750
 Lessing, Gotthold Ephraim II: 277
 Lesznowski, Antoni II: 665
 Leuchtenberg, Nikolaus von (Mikołaj Leuchtenbergski) II: 526

- Lewes, George Henry I: 71, 78, 81, 84, 94, 125, 129, 133, 161, 197, 268, 490, 498, 567, II: 40–46, 105, 107–108, 122, 145, 229, 602
- Lewkowicz, Jakub II: 633, 662, 669, 675
- Liard, Louis (Ludwik) I: 138–140, 142, 148, 152–153, 155–157, 161, II: 273, 635
- Libelt, Karol I: 175, 192, 211, 239, II: 197, 214, 342, 421, 710
- Limanowska, Wincetyna z d. Szarska I: XIII
- Limanowski, Bolesław I: XIII, II: 640, 676
- Lindsay, William Lauder II: 118
- Litré, Émile I: 68–69, 258, II: 229
- Locke, John I: 56, 74, 136, 139, 211, 241, 244, 250, 254, 690, II: 26, 41, 45–46, 211, 228, 232
- Lombroso, Cesare II: 179, 181, 187–188, 302, 635
- Lotze, Rudolf Hermann I: 567, 690
- Loyola, Iñigo López de Oñaz y II: 186
- Lucretius (Lukrecjusz) II: 198
- Luter, Martin II: 186
- Lutosławski, Wincenty II: 343
- Luys, Jules Bernard II: 52
- L.W. I: 774
- Łaguna, Stosław II: 606
- Łempicka, Marcelina II: 566, 570
- Łobaczewski, Nikolaĵ (Mikołaj) I: 665
- Łuniński, Ernest II: 678
- Machiavelli, Niccolò II: 188
- Maciej (Matiasz) Korwin II: 446
- Maciejowski, Wacław Aleksander II: 11–12
- Mahmud II II: 457–458
- Mahomet II: 16, 370–371
- Mahrburg, Adam II: 197, 199, 321–322, 327, 339, 341, 709
- Maistre, Joseph de I: 416–417
- Majer, Józef Grzegorz II: 41
- Majkov, Apollon Aliksandrovič (Majkow) II: 12, 17
- Majorkiewicz, Jan II: 77
- Malczewski, Antoni I: 751
- Maleszewski, Tytus II: 427
- Maletić, Đorđe (Maleticz) II: 360, 374–375
- Maliniak, Regina II: 339
- Małecki, Antoni II: 358, 676
- Mandrović, Adam (Mandrowicz) II: 376
- Manin, Lodovico Giovanni II: 426–427
- Marcus Aurelius (Marek Aureliusz) I: 749
- Maréchal, Sylvain II: 228
- Margielewiczowa, Malwina z d. Dybowska II: 677
- Marillier, Léon I: 164
- Marinović, Jovan (Marynowicz) II: 487
- Maspero, Giulio II: 100, 102
- Masłowski, Ludwik II: 585
- Matejko, Franciszek II: 358
- Matejko, Jan II: 318
- Matić, Dimitrije (Maticz) II: 365, 470, 531
- Matković, Petar (Matkowicz) II: 365
- Maudsley, Henry II: 52
- Maykowski, Jan II: 671
- Mažuranić, Ivan (Jan Mazuranicz) II: 359
- Mehmed (Mahomet) II Quéllet II: 445–446
- Mesmer, Franz Anton I: 590–592
- Metody (Metodiusz), św. II: 364, 546
- Miaskowski, Stanisław II: 672
- Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni (Michał Anioł) II: 181, 183, 188
- Michelet, Jules II: 186, 470
- Mickiewicz, Adam I: 20, 34, 110, 210, 236, 253, 751, 758, II: 13, 252, 359, 408, 430–432, 440, 534, 551, 553–554, 556–566, 568–575, 577–579, 614, 627, 634, 650, 653–654, 674, 677–678, 710
- Mickiewicz, Aleksander II: 664
- Miedzic, Daniło (Medicz) II: 529, 534
- Mihailo III Obrenović (Michał III Obrenowicz) II: 373–375, 408–409, 454, 478, 491, 519, 532–533, 537
- Mijatović, Čedomilj (Czedomil Mijatowicz) II: 12, 377
- Miklošič, Franc (Miklosicz) II: 365
- Milan Obrenović (Obrenowicz) II: 473, 533
- Miletić, Svetozar (Mileticz) II: 477, 520, 526

- Mill, John Stuart I: VII, 50, 73, 78–79, 81–82, 85, 132, 219, 232, 253–254, 257–259, 262–268, 473, 572, 678, 690, 774–775, II: 25, 30, 33–35, 42, 47, 87, 93, 105, 122–141, 143–151, 171, 211, 215, 229, 243, 285, 635, 640
- Miloš I Obrenović (Miłosz I Obrenowicz) II: 394, 406–408, 456, 473, 481–482
- Miłkowski, Zygmunt (ps. Teodor Tomasz Jeż) II: 358, 673, 675
- Mochnacki, Maurycy II: 430, 440
- Mojżesz I: 233, II: 183
- Moleschot, Jacob I: 121
- Montesquieu (Charles Louis de Secondat) I: 416, II: 180
- Morawski, Seweryn II: 592
- Morselli, Henri I: 805, II: 112–113
- Mosso, Angelo II: 202–203, 259–260
- Mozart, Wolfgang Amadeus I: 514, 759
- Müller, Max II: 100, 102
- Murad I II: 386
- Murray, Clark I: VIII, 570, II: 154, 156–158, 160, 635
- Mysłicki, Ignacy (Halpern) I: 754
- Nägeli, Carl I: 64
- Nagórny, Dionizy II: 665
- Naigeon, Jacques André II: 228
- Nake, Jovan II: 367
- Napoleon I Bonaparte I: 47, 638, II: 180–181, 229, 424, 427, 430
- Napoleon III Bonaparte II: 494, 515, 517, 527, 531, 575
- Naruszewicz, Adam II: 21
- Naville, Adrien II: 215, 217
- Nenadowicz, Lubomir II: 7–8
- Ney, Michel II: 424, 427
- Newton, Isaac I: 273–274, 669, II: 181
- Niedziałkowska * II: 606
- Niewiarowski, Aleksander II: 527
- Nikołaj I Romanov (Mikołaj I Romanow) II: 20–21, 534, 573, 579
- Nikolić, Jovan (Nikolicz) II: 489
- Noiré, Ludwig I: 587
- Novaković, Stojan T. (Nowakowicz) II: 11–13, 361, 364, 377
- Nowicki, Fortunat II: 667
- Nowosilcow, Nikołaj II: 565, 568, 570, 577
- Nusbaum-Hilarowicz, Józef II: 678
- Obilić, Miloš (Milosz Obylicz) II: 386
- Obrenović, Ljubica II: 473
- Ochorowicz, Julian I: VII, 111, 590–592, 595, 630, 651, II: 34–35, 49–53, 75, 640, 709–710
- Odyniec, Antoni Edward II: 556, 573–574
- Oken, Lorenz I: 330
- Oksza-Orzechowski, Tadeusz (Oksza-bej) II: 15–18, 673–674, 667
- Olcot, Henry Steel I: 634
- Orsini, Felice II: 530
- Orzechowska, Karolina z d. Kazkowska II: 602
- Osman-pasza II: 452, 457, 462, 464–465, 476, 482
- Palacký, František (Franio) II: 12
- Palárik, Ján II: 543
- Paliwoda, Marcelli II: 591
- Palladino, Eusapia (Euzapia) I: 630
- Pančić, Josif (Panczicz) II: 365, 377
- Pascal, Blaise I: 514, 669
- Paulhan, Frédéric I: 571–573, 575–580, II: 173, 175–177, 223
- Pavlović, Teodor (Pawłowicz) II: 367
- Pawlicki, Stefan II: 37, 55–60, 63–65, 67–73, 591, 622, 640, 656, 678
- Pawlikowski, Jan Gwalbert II: 678
- Pesch, Tilmann II: 231, 234
- Petar II Petrović-Njegoš (Piotr II Piotrowicz-Niegosz) II: 359
- Petranović, Božidar (Bożydar Petranowicz) II: 367
- Petrarca, Francesco (Petrarka) I: 770
- Petrycy, Sebastian I: 175, 211, II: 709
- Picavet, François II: 227–230
- Pieniążek, Czesław I: XIII
- Pieńkowski, Karol II: 359, 675
- Pinetti, Giuseppe I: 649
- Piotr Wielki II: 180
- Platner, Ernst I: 712
- Plinius Secundus (Pliniusz Starszy) I: 749
- Platon I: 126, 194, 233, 423, 462–463
- Podolski, Edward I: 6

- Pol, Wincenty I: 36
 Popow, Nil II: 514, 516
 Popowić, Milorad II: 377
 Poquelin, Jean Baptiste (Molière, Molière) I: 594
 Porębski, Antoni II: 676
 Portalis, Jean-Étienne-Marie II: 229
 Potocki, Józef Karol I: 181, 678, II: 339, 342
 Prel, Carl du (Karol) I: 635, 644, 661
 Preyer, Wilhelm Thierry II: 229
 Pucić, Orsat (Puczciz) II: 361
 Puszkin, Alieksandr II: 12, 501, 546
- Quatrefages de Bréau, Jean Louis Armand de II: 34
 Quételet, Lambert Adolphe Jacques I: 217, 219, II: 42, 47
- Raciborski, Aleksander II: 121–128, 131–141, 143–151, 243, 285, 635, 644
 Rački, František (Franciszek Raczki) II: 364
 Radziwiłł, Karol Stanisław („Panie Kochanku”) II: 398
 Ranke, Leopold von II: 12, 406
 Rauch, Levin II: 526
 Rawita-Gawroński, Franciszek II: 668, 671
 Regulus, św. (męczennik) II: 392
 Reichenbach, Carl von I: 640, 658
 Reid, Thomas I: 136, 254, II: 211
 Rej, Mikołaj I: 703, II: 710
 Renan, Joseph Ernest II: 102, 229
 Renouvier, Charles I: 67, 136, II: 171
 Ribot, Théodule-Armand I: 68, 195, 572, 574, 635, 687, II: 34, 40, 87, 171, 229, 346, 560, 674
 Richerand, Balthasar Anthelme II: 40, 47
 Richet, Charles (Karol) I: 599, 635, 646, 651–655
 Richter, Johann Paul Friedrich (Jean Paul) I: 541
 Ristić, Jovan (Risticz) II: 463, 473, 495, 532–533
 Robert, Cyprian II: 407
 Robertson, George Croom II: 127
 Roederer, Pierre-Louis II: 228
- Rogalski, Leon II: 17–18
 Romanes, George John I: 795, 797, II: 116–120
 Rosa, Salvator II: 438
 Rosen, Georg II: 529, 531
 Rosenkranz, Karl I: 713
 Rossini, Gioacchino I: 759
 Roszkowski, Arkadiusz II: 674
 Rousseau, Jean-Jacques I: 214–215, 222, 414, 417, II: 229, 480
 Royce, Josiah I: 164
 Royer, Clémentine II: 186
 Różycki, Edmund II: 671–672
 Różycki, Karol II: 551
 Rudkowski, Tadeusz Maria II: 674
 Rudolf Habsburg-Lotaryński I: 620, 622, II: 613, 654
 Rybka, Władysław I: 651, 655
 Rylski, Tadej II: 639, 667
 Rzewuska, Rozalia z d. Lubomirska II: 18
 Rzewuski, Henryk II: 566, 569
 Rzewuski, Seweryn I: 36
- Šafarik, Janko (Szafaryk) II: 364, 445, 466
 Safet-pasza II: 476, 482, 513
 Saint-Lambert, Jean François de II: 228
 Saint-Simon, Henri de II: 229
 Sapiaha, Leon II: 677
 Sava, św. (Sawa) II: 377
 Savonarola, Girolamo II: 186
 Sawczuk, Taras II: 665
 Say, Jean-Baptiste II: 229
 Scaliger, Joseph I: 514
 Schäffle, Albert Eberhard Friedrich von I: 418
 Schecheny, István (Szechenyi) II: 181
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von I: 66, 116–117, 119–120, 163, 211, 240, 750, 757, II: 148, 198
 Schiller, Friedrich II: 374, 421, 563
 Schleiermacher, Friedrich I: 759
 Schlosser, Friedrich Christoph I: XIII
 Scholtz, Friedrich II: 207, 610
 Schopenhauer, Arthur I: 39, 60, 64–66, 92, 116, 487, 748, 757–762, 764–766, 772, II: 91, 229
 Schroeder van der Kolk (Jacobus Ludovicus Conradus) II: 40, 47, 52

- Schuppe, Wilhelm II: 231
 Schultze, Fritz I: 134–135
 Schwegler, Albert I: 54
 Sebastian, św. II: 426
 Sergi, Giuseppe I: 563–564, 567–568, 570, II: 194
 Shakespeare, William (Szekspir) I: 20, 595, 628, 652, II: 105, 361, 596
 Sicard, Augustin II: 229
 Sidgwick, Henry I: 125–126, 473, 635
 Semenenko, Piotr II: 585–586, 592
 Siemiradzki, Henryk I: 651
 Siemiradzki, Michał II: 80
 Sienkiewicz, Henryk I: 173, II: 710
 Sieyès, Emmanuel-Joseph II: 228
 Sigismund von Luxemburg (Zygmunt Luksemburski) II: 386
 Simon, Paul-Max II: 207, 209, 610
 Sinielnikow Nikołaj II: 668
 Skarbek, Fryderyk Florian II: 663
 Skorulski, Franciszek II: 675
 Skórski, Aleksander II: 23, 211–212, 214
 Skrochowski, Ignacy II: 105–109
 Skrzynecki, Jan Zygmunt II: 573, 578
 Slade, Henry I: 620, 622–623, 643–644, 650, 659
 Słowacki, Juliusz I: 234, 236, 238, 751, II: 374, 394–395, 431–432, 434, 440, 627, 710
 Smith, Adam I: 17
 Sofokles I: 749
 Sokolović, Dalibor II: 675
 Sokołowski, Marian II: 671
 Sokrates I: 215, 416, 638, II: 116, 198
 Sokulski, Franciszek II: 411
 Sowiński, Leonard II: 639, 663–664, 667
 Spasowicz, Włodzimierz II: 435–436, 556
 Spencer, Herbert I: VII, XIV, 68–69, 71, 73, 78–85, 88–89, 92, 102, 132–133, 153–154, 161, 167, 195, 203, 212, 223, 228, 232, 238, 248, 254, 263–266, 268, 300–303, 305, 320, 338–339, 376, 378, 391, 418–422, 424–429, 432, 441–442, 454, 457, 469, 486, 488, 491, 499, 503, 540, 568–569, 678, 690, 695–696, 757, 774–775, II: 33–34, 40, 80, 90, 106–109, 118, 122, 138, 140, 167–169, 173–174, 184, 191–192, 202, 234, 269, 290, 297, 346, 605, 635–636, 638, 640, 691, 713
 Spinoza, Baruch I: 87–88, 200, 583, 754, II: 123–124, 188, 198
 Stahl, Georg Ernst I: 705, 711–712
 Stallo, John Bernhard II: 216
 Stanisław II August Poniatowski I: 32–33, 210, II: 21
 Stańczyk (właściwie: Stanisław) II: 511
 Stefan, św. II: 499
 Stefan Dečanski (Deczański) II: 372
 Stefan Dušan (Duszan) II: 11–12, 371–373, 414, 490
 Stefan Nemaña (Nemania) II: 372
 Stein, Ludwik II: 339, 342
 Stewart, Balfour I: 607
 Stewart, Dugald II: 211
 Straszewski, Maurycy II: 23–27, 214, 643, 712
 Strousberg, Baruch Hirsch II: 489
 Strusińska, Wiktoria 1° voto Zbiegniewska II: 601
 Strusiński, Józef II: 601
 Struve, Henryk I: 191–197, 199–200, 202–204, 211, II: 24, 27, 85, 123, 189, 213–214, 339, 343, 662, 710
 Subotić, Jovan (Suboticz) II: 360, 529, 531, 534–535
 Suchodolski, [?] [właściciel Pohrebyszcz] II: 661
 Sully, James I: 81, 84, 487–491, 499, 501, 505, 508–509, 511, 522, 524, 530, 541, 548, 556, 569, 678, 687, 714–715, 747, 749, II: 157–158, 194, 205–206, 293, 298, 635, 640
 *Suszarow, II: 463
 Syroczyński, Leon II: 640, 667, 676
 Szajnocha, Karol II: 617, 631, 634, 640, 655, 676
 Szaniawski, Józef Kalasanty I: 211
 Szczeniowski, Eustachy II: 670, 672
 Szczeniowski, Tytus II: 77
 Szokalski, Wiktor Feliks I: 64, 582
 Szujski, Józef I: 6
 Szumowski, [?] [profesor z Warszawy] II: 605

- Szumski, Józef II: 663–664
 Szyszkin, Nikołaj II: 462–463, 465
 Śniadecki, Jan I: VII, 126, 175, 211,
 499, II: 23–27, 211–214, 244, 264,
 709, 713
 Święcicki, Paulin (ps. Stachurski) II: 361
 Świętochowski, Aleksander I: VII,
 II: 197, 345–346, 348–349, 625, 647
 Taine, Hippolyte I: 68, 503, 635, II: 106–
 108, 133–134, 141, 147–148, 229,
 247–248, 674
 Tait, Peter Guthrie I: 607
 Tamerlan (Timur Chromy) II: 357
 Tarnowski, Stanisław II: 556
 Tekeli, Sava (Sawa) II: 367
 Teleżyński, Władysław II: 667
 Terlecka, Czesława Katarzyna z d. Lach-
 -Szyrma II: 673
 Theognis (Teognis) I: 749, 772
 Thompson, Daniel Greenleaf I: 163,
 II: 157–158
 Tiele, Cornelius Petrus II: 102
 Titchener, Edward Bradford II: 332
 Tomasz z Akwinu, św. II: 108, 622, 656
 Tomaszkiwicz, Feliks II: 18
 Towiański, Andrzej I: 625, 638, II: 431–
 432, 551, 554, 573–575, 578–579,
 626–627, 674, 678, 703
 Trachtenberg, Adolf II: 670, 672
 Traianus (Trajan) II: 386
 Traugott, Romuald II: 671, 673
 Trembecki, Stanisław II: 268, 440, 563,
 710
 Trentowski, Bronisław I: 163, 175, 192,
 211, 239, 758, II: 84–85, 214, 342,
 710
 Tretiak, Józef I: XIII–XIV, II: 633, 639–
 640, 667, 676
 Trojanski, Alieksandr (Trojański) II: 465
 Truszkowski, Rudolf II: 634, 669
 Turgot, Anne Robert Jacques II: 228–
 229
 Twardowski, Kazimierz II: 273, 285,
 303, 678, 709–710, 713
 *Twarowska II: 605
 Tylor, Edward Burnett II: 100, 102
 Tyndall, John I: 232, II: 165–169
 Ueberweg, Friedrich I: 125, II: 239
 Ubryk, Barbara II: 485
 Urbański, Aureli I: XIII
 Ulrici, Hermann II: 125
 Uroš (Urosz) II: 372–373
 Uzun-Hasan II: 446
 Valjevec, Matija II: 369
 Varnbüler, Theodor von II: 237–238
 Veber-Tkalčević, Adolf (Weber-
 -Tkalczewicz) II: 361
 Vernet, Joseph I: 514
 Vetsera, Maria II: 613, 654
 Vico, Giambattista I: 416
 Virchow, Rudolf I: 122, 232
 Vischer, Friedrich Theodor I: 721
 Vittorio Emanuele II (Wiktor Emanuel)
 II: 512
 Vogt, Carl I: 121
 Volney, Constantin François de II: 228
 Vujić, Joakim II: 406
 Vujić, [?] [syn Joakima] II: 406
 Vukajlović, Luka (Łuka Wukałowicz)
 II: 485–487, 536
 Wagner, Ivan II: 491
 Wagner, Richard I: 759
 Walewski, Antoni II: 19–21
 Waligórski, Franciszek I: XIII
 Wallace, Alfred Russel I: 606, 635, 638,
 644, 661
 Wasilczikow, Illarion II: 664
 Wasilewski, Edmund I: 38
 Weber, Gustav Theodor I: 503, 675,
 II: 273
 Weismann, August II: 301
 Wernic, Henryk II: 154, 162–164
 Weryho, Władysław II: 339
 Whewell, William II: 154, 158, 215
 Wiech, Stanisław II: 669
 *Wieczorkowski II: 604
 Windelband, Wilhelm II: 239–240
 Wiszniowiecki, Janusz II: 661
 Wiślicki, Adam II: 611
 Wiśniewski, Feliks II: 251, 255
 Wład III Palownik (Drakula) II: 446
 Władysław II Jagiellończyk II: 445
 Władysław Warneńczyk II: 384
 Wohl, Henryk II: 610

- Wundt, Wilhelm I: 66, 78, 132, 135, 195, 486, 492, 563, 567, 643, 660, 690, 696, 714–715, 719–720, 723, II: 40, 52, 108, 170, 173, 189–192, 220, 231, 233, 249, 273–274, 292, 298, 643
- Wysłouch, Bolesław II: 607, 640, 676
- Wysłouchowa, Maria z d. Bouffał II: 606–608, 640, 676
- Wysocki, Piotr II: 430
- Zachariasiewicz, Jan II: 361
- Zagórski, Mikołaj II: 667
- Zaleski, Jan II: 665
- Zaleski, Józef Bohdan II: 361, 625
- Załęski, Józef II: 670, 672
- Zamoyski, Jan II: 575
- Zasztowt, Leszek II: 669
- Zawisza Czarny II: 386, 390
- Zbiegniewska, (Florentyna) Izabela (Ella) I: XIV, II: 601, 609, 649, 676–677, 710–711
- Zbiegniewski, Marcei Wojciech II: 601
- Zeller, Eduard I: 134
- Zeller, Gustaw II: 585–586, 592
- Ziehen, Theodor II: 245, 274
- Zielińska, Helena II: 663
- Ziemia, Teofil Zygmunt II: 37–47, 106
- Zöllner, Johann Karl Friedrich I: 606, 614, 619–620, 622, 650, 669
- Żebrowski, Oskar II: 77–78
- Żuliński, Józef Anzelm II: 640, 667
- Żuliński, Kazimierz II: 640, 667

Spis treści

Antyirrealizm w filozofii, psychologii i polityce

Tom II

STUDIA

Recenzje i polemiki

1. Lubomir Nenadowicz: *Vila słowiańska* 7
2. Stefan Duszan: *Zakonik z roku 1349 i 1354* 11
3. Tadeusz Oksza-Orzechowski: *Histoire de l'Empire Ottoman depuis sa fondation jusqu'a la prise de Constantinople* 15
4. Antoni Walewski: *Filozofia dziejów polskich i metoda ich badania* 19
5. Maurycy Straszewski: *Jan Śniadecki – jego stanowisko w dziejach oświaty i filozofii w Polsce* 23
6. Józef Kremer: *Początki logiki dla szkół średnich* 29
7. Théodule Ribot: *Współczesna psychologia pozytywna w Anglii* 33
8. Teofil Zygmunt Ziemia: *Psychologia* 37
9. Julian Ochorowicz: *O zjawiskach zdwojenia w życiu duchowym człowieka* 49
10. Stefan Pawlicki: *Kilka uwag o podstawie i granicach filozofii* 55
11. Julian Ochorowicz: *Pogadanki i spostrzeżenia z dziedziny fizjologii, psychologii, pedagogiki i nauk przyrodniczych* 75

12. Oskar Żebrowski: <i>Obraz ogólny postępu społeczeństw ludzkich</i>	77
13. Herbert Spencer: <i>O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym</i>	79
14. Aleksander Bain: <i>Logika</i> . T. I–II	81
15. Ludwik de Laveaux: <i>Umysł i jego sprawy. Pogląd filozoficzny</i>	95
16. Anonim: <i>Rys religijnego rozwoju ducha ludzkiego</i>	99
17. Ignacy Skrochowski: <i>O wiedzy ludzkiej</i>	105
18. Badania nad samobójstwem (Henri Morselli: <i>An Essay on Comparative Moral Statistics</i>)	111
19. Inteligencja zwierząt (George John Romanes: <i>Animal Intelligence</i>)	115
20. Aleksander Raciborski: <i>Podstawy teorii poznania w Systemie logiki dedukcyjnej i indukcyjnej J.S. Milla</i>	121
21. Aleksander Raciborski i Władysław Kozłowski: <i>Polemika</i>	143
22. Clark Murray: <i>Psychologia</i>	153
23. William Stanley Jevons: <i>Logika</i>	161
24. Tyndall i Huxley wobec kantyizmu	165
25. Frédéric Paulhan: <i>Les phénomènes affectifs et les lois de leur apparition</i>	173
26. Geniusz i obłąkanie (Cesare Lombroso: <i>Geniusz i obłąkanie w związku z medycyną sądową, krytyką i historią</i>)	179
27. Wilhelm Wundt: <i>Teoria poznania</i>	189
28. Harald Høffding: <i>Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung</i>	193
29. Adam Mahrburg: <i>Teoria celowości ze stanowiska naukowego</i>	197
30. Strach (Angelo Mosso: <i>Strach. Studium popularno-naukowe</i>)	201
31. Friedrich Scholtz: <i>Sen i marzenia senne</i> & Max Simon: <i>Świat snów</i>	205
32. Aleksander Skórski: <i>Jan Śniadecki wobec współczesnej metafizyki niemieckiej i dzisiejszych dążeń filozoficznych krytycznie przedstawiony</i>	211
33. Adrien Naville: „Remarques sur l’induction dans les sciences physiques”	215
34. Nowe badania w zakresie psychologii (Alfred Binet: „L’inhibition: dans les phénomènes de conscience”)	219

35. Frédéric Paulhan: <i>Le nouveau mysticism</i>	223
36. Paul Du Bois-Reymond: <i>Naturwissenschaft und bildende Kunst</i>	225
37. François Picavet: <i>Les idéologues</i>	227
38. Engelbert Lorenz Fischer: <i>Theorie der Gesichtswahrnehmung</i>	231
39. Paul Du Bois-Reymond: <i>Über die Grundlagen der Erkenntnis in den exacten Wissenschaften</i>	235
40. Theodor von Varnbüler: <i>Der Organismus der Allvernunft</i>	237
41. Zagadnienia filozofii w rozwoju dziejowym (Wilhelm Windelband: <i>Geschichte der Philosophie</i>)	239
42. Odpowiedź dr. Raciborskiemu na jego krytykę mojej <i>Logiki elementarnej</i>	243
43. Feliks Wiśniewski: <i>Duch i materia. Pogląd filozoficzny</i>	251
44. [Odpowiedź na odpowiedź Feliksa Wiśniewskiego]	255
45. Znużenie (Angelo Mosso: <i>Znużenie. Studium popularnonaukowe</i>)	259
46. Zygmunt Gabryelski: <i>Czym filozofia jest, a czym będzie</i>	263
47. Rozwój psychologii (Alfred Binet: <i>Introduction à la psychologie expérimentale</i>)	271
48. Bezwzględne szczęście jako ostateczny cel ludzkości (Maximilian Klein: „Aesthetik auf naturwissenschaftlicher Grundlage”)	275
49. Wojciech Dzierżuszycki: <i>O wiedzy ludzkiej</i>	281
50. <i>Psychologia Høffdinga</i> (Harald Høffding: <i>Psychologie im Umrissen auf Grundlage der Erharhung</i>)	287
51. Alfons Erlicki: <i>Wykłady kliniczne o chorobach umysłowych</i>	299
52. Kazimierz Twardowski: <i>Psychologia wobec fizjologii i filozofii</i>	303
53. Franklin Henry Giddings: <i>Principes de sociologie</i>	305
54. Moriz Benedikt: <i>Życie duszy ludzkiej jako czysto doświadczalno-postrzegawcza nauka</i>	307
55. Pewność sądów (Z powodu artykułu p. Adama Mahrburga „Co to jest nauka?”)	321
56. O prawdę (Odpowiedź na odpowiedź p. Mahrburga na mój artykuł „Pewność sądów”)	327
57. Edward Bradford Titchener: <i>An Outline of Psychology</i>	331

58. <i>Przegląd Filozoficzny</i> r. I (1897), z. 1	335
59. Stanowisko filozoficzne Aleksandra Świętochowskiego	345

PUBLICYSTYKA

Listy do lwowskiej <i>Mrówki</i> o kulturze południowosłowiańskiej	353
Malarstwo i literatura	
1. O wystawie sztuk pięknych w Paryżu (1868)	419
2. Seweryn Goszczyński (1869)	429
3. <i>Pamiętniki janczara</i> (1870)	441
Listy do krakowskiego <i>Kraju</i> o polityce południowosłowiańskiej	451
Panslawizm i towiańszczyzna	
1. Rzut oka na dziejowy rozwój panslawistycznej doktryny wśród Słowian (Wyjątek z rozprawy <i>O panslawizmie</i>) (1872)	541
2. Andrzej Towiański (1890)	551
3. Kilka uwag o charakterze Adama Mickiewicza (1898)	555
4. Mickiewicz a Towiański (1898)	577
Listy do warszawskiej <i>Prawdy</i> w obronie ewolucjonizmu	
1. Darwin przed sądem trutniów (1886)	583
2. Pod skrzydłami swobody (1886)	589
3. Gaszone światło (1899)	595

KORESPONDENCJA

Listy do Izabeli Zbiegniewskiej (1881–1892)

SYLWETKA

1. Zdzisław Dębicki: Władysław Kozłowski (1931)	625
2. Ludwik Krzywicki: Po drodze cierniowej (1903)	629
3. Jakub Lewkowicz: Władysław Kozłowski – pisarz polityczny (1905)	633
4. Marian Massonius: Śp. Władysław Kozłowski – wspomnienie pozonne (1899)	637
5. Kazimierz Pasenkiewicz: Władysław Kozłowski (1970)	639
6. Maurycy Straszewski: <i>Logika elementarna</i> Władysława Kozłowskiego (1902)	643

7. Aleksander Świętochowski: Władysław Kozłowski (1899)	647
8. Izabela Zbiegniewska: [Sylwetka Władysława Kozłowskiego] (1903)	649

Jacek Jadacki, Posłowie
(O życiu i poglądach Władysława Kozłowskiego)

<i>Calendarium</i>	661
Refleksje	
1. Koncepcja filozofii	679
2. Irrealizm i antyirrealizm	680
3. Logika	681
4. Funkcje semantyczne	681
5. Prynypia metodologiczne	682
6. Ontologia	684
7. Konkretyzm	685
8. Epistemologia	687
9. Etyka	688
10. Estetyka	688
11. Doktryny filozoficzne	691
12. Filozofia a religia	692
13. Fundamenty psychologii	693
14. Temperament i charakter	694
15. Fenomeny psychiczne	696
16. Ideały indywidualne i grupowe	698
17. Mistyfikacje psychologiczne	699
18. Pedagogika	700
19. Panslawizm i mesjanizm	701
20. Socjalizm i komunizm	703
21. Transformizm	704
22. Kosmopolityzm i patriotyzm	705
23. Reguły krytyki	707
24. Tradycja	709
25. Autoportret	710
26. Opinie z epoki	712
27. Werdykt z dystansu	713
28. Aforyzmy	713

Bibliografia

1. Bibliografia przedmiotowa	722
1.1. Prace oryginalne. 1.2. Przekłady. 1.3. <i>Ineditum</i> .	
2. Recenzje z <i>Pism filozoficznych i psychologicznych</i>	732
3. Polemiki i recenzje z innych prac Władysława Kozłowskiego	732
4. Teksty autorów omawianych lub wzmiankowanych przez Władysława Kozłowskiego	734
5. Bibliografia podmiotowa	750
6. Inne teksty wykorzystane przy opracowaniu biografii Władysława Kozłowskiego	752
 Spis nazwisk	 755